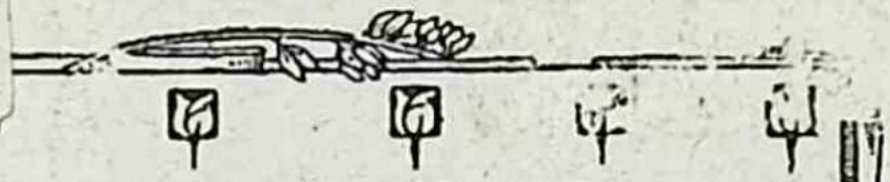

15

УНІВЕРЗАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

16.

Александр Герцен.

СПОМИНИ З ЕМІГРАЦІЇ.

З російської мови переклав

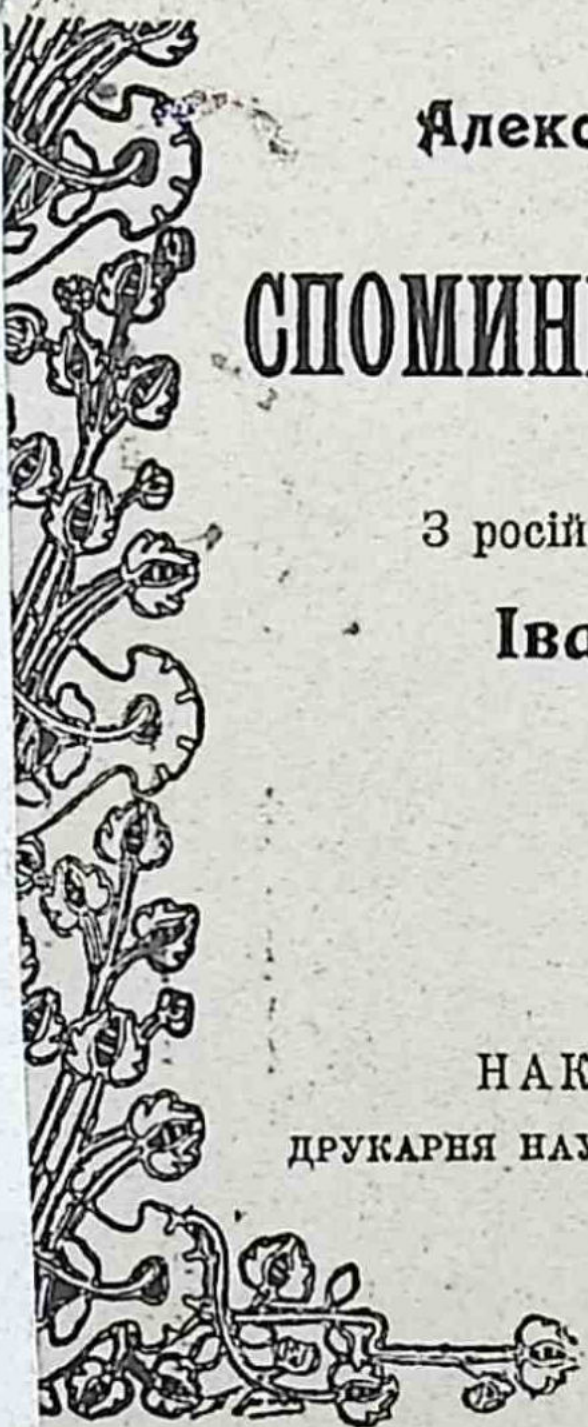
Іван Франко.

ЛЬВІВ 1911.

НАКЛАД АВТОРА.

ДРУКАРНЯ НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

Ціна 20

B-1571

Александр Герцен.

Спомини з еміграції.

З російської мови переклав

Іван Франко.

ЛЬВІВ 1911.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА,

кар. укр. літ
399644
588

ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Передмова.

Про життя й діяльність Александра Герцена; одного з найвизначніших літературних і політичних діячів Росії XIX в., написано досить багато, особливо в останніх роках XIX в., коли в Росії якийсь час дихнуло було свободнішим духом. Важніші з тих праць вчисляє і досить просторий життєпис Герцена подає інформаційна стаття „Енциклопедического Словаря“ Брокгауза і Ефрона (т. VIII, ст. 566—568), написана нашим земляком К. Арабажіном. Я думав зразу для отсеї передмови до вибору споминів Герцена покористувати ся сею статьею, а властиво дати її в повнім перекладі на нашу мову, та прочитавши її я переконав ся, що вона написана занадто „по російськи“, т. зн. у многих місцях коротко нятякає на особу й відносини, відомі російським інтелігентам, а далеко менше відомі поза границями Росії, а головно, порівнюючи її з тою статьею, яка опублікована в XX-ім томі французької „La grande encyclopédie“, видаваної в Парижі накладом Ляміро (H. Lamirault et Cie) і підписана буквами D. N. M., я побачив, що наш земляк далеко слабше поінформований про подробиці життя й діяльності Герцена, як автор французької статі, яка надто визначаєть ся більше міжнароднім, більше науковим, а менше публіци-

стичним характером і для того більше надасться до перекладу для такого популярного видання, як „Універсальна Бібліотека“. Я подаю статтю невідомого мені ближше французького автора в перекладі не зовсім дословним, але троха; так сказати, спопуляризованим, не змінюючи одначе ні в чім ані порядку думок, ані критичних висловів автора. Декуди тільки в увагах у низу сторінок подаю доповнення до інформацій французького автора зі статі К. Арабажина.

„Герцен (Александр Іванович), російський письменник, родився в Москві 6 цвітня (по старому календарю 25 марта) 1812 р., а вмер у Парижі 21 січня 1870. Він був сином великого пана московського Івана Яковлєва, який не хотючи зректи ся своєї гідности мальтанського рицаря, не захотів до смерти легалізувати своїх подружніх відносин з панною Люїзою Гаґ, яку про те держав у своїм домі на всіх правах законної жінки. Молодий Александр одержав від батька прозвище Герцен¹⁾, під яким здобув собі безсмертну славу.

Поступивши на університет²⁾ у Москві він з великим успіхом віддавав ся студіям філосо-

---

¹⁾ В своїх споминах Герцен оповідає, що батько любив дуже своїх дітей, яких мав із німецькою дамою, а вживаючи дома в розмові з нею та з дітьми німецької мови, промовляв до дітей усе: „Hör, meine Herzen!“ Відси пішло й прозвище славного письменника. *І. Ф.*

²⁾ В своїй статі К. Арабажин децю ширше говорить про дитячі літа Герцена, в яких він одержав великопанське домашнє вихованє, за-своїв собі добре язики німецький, французький та російський, а разом із тим деякі свободолюбні ідеї в душі лібералізму кінця XVIII в. *І. Ф.*

фічним, літературним та науковим і познайомився тут зі своїм свояком М. Огаревим, що від тоді став його щирим приятелем і вірним товаришем у пізнійшому життю. Деспотизм, що панував у перших роках царювання Николая I. і скрізь вітрив дух лібералізму, викликував раз у раз серед університетської молодіжи обяви горячої опозиції. З приводу одного з таких обявів у р. 1834, за саму знайомість із молодими людьми, яким закинено те, що співали недозволену політичну пісню, арештовано Герцена й Огарева і засуджено першого з них на п'ятилітню висилку до Перми, на самій границі Сибіру. Там одначе Герцен прожив не довго, його перенесено до Вятки, де він пробув три роки як урядник при губернаторській канцелярії¹⁾, потім до Владимира. В р. 1840 він прибув до Петербурга, але за лист, написаний до нього вітцем і отворений тайною поліцією на почті, його усунули з уряду і вшлали до Новгороду. Відси аж 1842 р. він міг переїхати до Москви на постійне житє.

В часі свого побуту у Владимирі, в р. 1838 він оженив ся зі своєю своячкою Наталією Захаріною. В московськїм журналі „Русская Мысль“ опубліковано переписку молодого Герцена з Наташею, що тягла ся чотири роки від його арештованя аж до шлюбу. З тих листів, повних поезії та впливів горячого чутя видно, що Герцен, так само, як і його наречена, були тоді проняті горячою вірою, що доходила майже до містїцизму.

---

¹⁾ К. Арабажін додає в сьому місці, що Герцен за урядженє встави місцевих виробів і поясненя дані цісаревичу-наступникови був іменованій совітником і з таким авансом переведений до Владимира.

Тоді Герцен написав „Легенду про святу Теодору“ і розпочав повість п. з. „Лікіній“, що оповідає про пригоди Римлянина, який переймає ся ідеалами християнства. Вернувши до Москви з Новгороду, він переняв ся філософією Гегеля, та швидко поступив у гегеліянстві до Фабрбаха. Познайомивши ся зі славним критиком Висаріоном Бєлінським він зробив ся пильним співробітником журналу „Отечественныя Записки“, що виходив у Петербурзі, і друкував там немало праць під псевдонімом Іскандер, який задержав довгі літа.¹⁾ Його статі „Дилетантизмъ въ наукъ“, „Дилетанты-романтики“, „Цехъ ученыхъ“ та „Письма объ изученіи природы“, дуже замітні для свого часу, веліли надіятися, що з нього вийде письменник-філософ. Але рівночасно він написав ряд оповідань: „Изъ записокъ доктора Крупова“, „Долгъ прежде всего“, „Сорока-воровка“ та довшу повість „Кто виноватъ?“, у яких виявив ся незвичайний літературний талант і здібність вдумувати ся глибоко в пекучі суспільні питання. Під правлінням царя Николая не було можливо займатися політичними та суспільними питаннями инакше, як тільки в літературній формі. В своїм оповіданю „Сорока-воровка“ Герцен оповідає зворушливу історію кріпачки, що

¹⁾ Із статі К. Арабажина подаю тут дещо ближше про перші літературні виступи Герцена. У перше його підпис стрічає ся в журналі „Атеней“ з р. 1830 під одним перекладом із французького. Перша стаття з підписом Іскандер, п. з. „Гофманъ“, була поміщена в журналі „Телескопъ“ 1836 р. В часі побуту в Володимирі були написані „Записки одного молодого человека“ і „Еще изъ записокъ молодого человека“, обі друковані в „Отечеств. Запискахъ“ 1840—1 р.

виявила значний драматичний талант, який зломало нещасне її походження. В „Запискахъ доктора Крупова“ він з болючою бистроумністю малює все оточення як товариство божевільних. В повісти „Кто виновать?“ він розвертає широкій виднокруг життя російського дворянства на провінції з усею його повурою безвиглядністю. Читаючи ті оповідання так і чується, що з сего маляря, так гіркого в своїх впеловах і пронятого співчутем до всякого суспільного горя виїде революціонер.

По смерті свого вітця Герцен одержав дозвіл виїхати за границю і покинувши Росію в січні 1847 р. не вернув до неї вже ніколи. Західня Европа тоді вся тремтіла прочутем близької революції. Живучи в Римі зимою з 1847 на 1848 рік Герцен був свідком ліберальних реформ папи Пія IX, потім у рр. 1848—50 пробував у Парижі, де познайомив ся і заприятинив ся з найвиднішими мужами крайньої республіканської партії. Його „Воспоминанія изъ путешествія“ (1847), далі „Письма изъ Франціи и Італіи“ друковані зразу в журналі „Современникъ“ і видані окремо 1855 р., дають надзвичайно живу характеристику подій і настроїв, особливо з кінця 1847 і початку 1848 р. Написані в рр. 1848—50 твір „Съ того берега“, виданий зразу по німецьки в Гамбурзі 1850 р. н. з. „Vom andern Ufer“, а по російськи аж 1855 в Лондоні, містить блискучий впелов почувань, захватів та гніву, надій і розчаровань, яких зазнав автор протягом сих бурливих літ. Герцен виступає в них як прихильник республіканських та соціалістичних ідей, але при тім як правдивий освічений Росіянин і як артист, привиклий до глибокого винкання в суть явищ, він виявляє стільки далекоглядности та скептицизму що не може пристати до жадної партії. Сим він

по-троха зближав ся до Прудона, не поділяючи одначе його анархізму. Зближене було про те на стілько сильне, що Герцен не лише дав кілька статей до Прудонових газет „Peuple“ і „Voix du peuple“ (1849—50), але навіть своїми фондами значно причинив ся до їх видаваня.

Візваний російським урядом, аби вертав до свого краю, Герцен відмовив тому візваню і за се був урядом позбавлений усіх своїх маєтностей та горожанських прав. Швидко потім і в Франції не стало для нього місця. Уряд президента республіки, а пізнішого цїсаря Людовіка Наполеона в грудні 1851 р. помістив його імя в реєстрі проскрібованих, і Герцен мусїв виїхати з Франції. Він постарав ся о право горожанства в Швайцарії і осїв у Ніцці, що тоді належала до Італії. Тут постигли його в короткім часї два страшні нещастя. Розбите корабля позбавило його матери і наймолодшого сина, а 2 мая 1852 р. його жінка вмерла на сухоти.

В тім самім році він удав ся до Лондона, де зустрів ся з Н. Огаревим і прийняв постанову присвятити всі свої сили і все те, що з маєтку своєї матери міг видобути з Росії, на службу своєму рідному краю. Він хотїв познайомити Европу з усіми надужиттями російського деспотизму, а рівночасно розбудити публичну опінію та самопізнане в самій Росії. Своїм коштом він заснував у Лондонї російську друкарню, в якій у р. 1854—5 видавав місячник „Полярная Звѣзда“, а від р. 1857 розпочав видавати два рази на місяць часопис „Колоколь“, що швидко зробив ся нечуваною для Росії літературною появою і викликав сильне вражене також скрізь у Европі. Кілька тисяч примірників сього часопису ріжними таємними дорогами доходили до Росії і розходили ся по всіх її усядах, не зважаючи на острі-пре-

острі заборони уряду. Сам цар Александер II належав до пильних його читачів, хоч ніколи не знав, від кого й як дістає поодинокі числа. Найвищі державні та двірські достойники були не лише читачами, але також інформаторами часопису. Тим то й не диво, що кожне число приносило не мало несподіваних ревеляцій, і часопис був немилосерпним демаскованєм численних хиб та хороб російського правління. Головно-ж він домагався як найпильнішої потреби знесення кріпацтва, при чім редактор з натиском підносив, що захованє характерної великоруської організації сільських громад в т. зв. мірї зможе охоронити Росію від економічної кризи подібної до тих, які зробилися хронічною хоробою Західньої Європи, і дасть можливість Росії просто від царського деспотизму перейти до аграрного колективізму. Знесенє кріпацтва в р. 1861, а ще більше вибух польського повстання в січні 1863 р. сильно підірвали повагу „Колокола“ в Росії, особливо коли Герцен, не зважаючи на свій горячий російський патріотизм, допустився благородної необережності піднести голос в обороні Поляків. У р. 1864 він покинув Лондон і переніс своє житло, а разом із ним також друкарню та видавництво „Колокола“ до Женеви, де воно продовжалося до 1869 р. В тім році часопис перестав виходити тому, що Герцен з огляду на підірване здоровлє мусів перенестися до Парижа, де незабаром умер на хоробу легких.

Протягом 17 літ, які Герцен прожив у Західній Європі, він познайомився з великим числом найвиднійших представників поступового та революційного руху в Європі, а його дім у Лондоні, а потім у Женеві був місцем, де стрічалися вигнанці російські, польські, італійські, французькі, угорські та німецькі, такі як

Ледрі-Роллен, Люї-Блян, Кошут, Мацціні, Гарібальді, Саффі, Міцкевич, Кінкель, кн. Голіцин і інші. Крім великого числа політичних статей він написав просторі трактати: „Розвій революційних ідей у Росії“, друкований по французьки в Лондоні 1853 р., „Руський народ і соціалізм“, також по французьки, „Змова з 14 грудня 1825 р.“ (по німецьки), а головню просторі спомини п. з. „Былое и думы“, твір недокінчений і в тому, що написано, не виведений по одному пляну, в додатку не опублікований у цілості навіть такої, яку лишив автор, та про те все таки один із найвизначніших творів на полі російської мемуаристики. Перші три томи опублікував сам автор у Лондоні 1854 р., а четвертий у Женеві 1868. Се блискуче оповідань, повне дотепу та блистроумних уваг, малює жите автора в батьківськїм домі, на університетї, в двох столицях Росії і нарешті на вигнаню в ріжних центрах революційного руху бурливих років 1847—51. Надто опублікував Герцен своїм коштом ряд важних історичних памяток, як ось: спомини Катерини II, княгині Дашкової, князя Щербатова, Радіщева, далі збірку документів до панованя Павла I, Александра I. і Николая I, спомини декабрістів і збірку документів про роскольників, упорядковану Кельсієвим.

Хоч не можна поставити його в однім рядї з Тургенєвим або Львом Толстим, усе таки Герцен належить до найблискучїйших письменників Росії XIX. в. Своїм дотепом, однаково проречистим, як і іронїчним, силою своїх спостережень, оригінальністю своїх помислів, невичерпаною чутливістю та силою співчутя до всього, що терпить і кохає, своєю бурливою генїяльністю Герцен пригадує Дідро. Дехто безпідставно вважав його іноді теоретиком нігілізму або головою револю-

ційної партії в Росії. Герцен був явним ворогом усякої насильної революції і таким же ворогом усякого доктринерства, і тому його не можна зачислити ні до якої школи. Він не був ані теоретиком у політиці, ані політичним діячем. Він виступав остро проти Бакуніна, коли сей почав проповідувати свої анархістичні погляди. Не вважаючи на горячі симпатії до пролетаріїв та до соціалістичних змагань, він у своїй основі був лібералом та індивідуалістом. Горячо прив'язаний до своєї вітчизни і повний віри в її велику та світлу будучину, він усе таки був предметом нападів із боку славянофілів за те, що любов до Росії ставив нижче від ідеалу права й справедливості. Ся незалежність супроти всяких доктрин і всяких партій, сей характер його таланту рівночасно космополітичний і національний надає Герценови безперечно оригінальне становище в числі великих письменників російських XIX в.

До сих слів французького автора додаю коротку звістку про книжку: „В. П. Батуринскій, А. И. Герценъ, его друзья и знакомые. Матеріялы для исторіи общественнаго движенія въ Россіи. Томъ I, С. Петербургъ 1904“, 8^о сторін 309. Хто би думав знайти в тій книжці повний життєпис та характеристику Герцена, той помилявся б дуже. Се тільки якось принагідно склеєна купа матеріялів, переважно листів, на різні теми, а власне: I. Въ началъ сороковыхъ годовъ (більше про Бакуніна, як про Герцена); II. Воспомнанія Герцена объ А. А. Ивановъ и М. С. Щепкинъ; III. Герценъ и Тургеневъ (головна часть книжки, бо обіймає 25^о сторін); IV. Герценъ и Мицкевичъ. Сей остатній розділ передає з деякими зайвими додатками в головному те саме оповіданє Герцена, що подано у нас у перекладі. З того розділу зазначу хіба для допов-

неня звістки французького автора про зношення Герцена з Прудоном, що Герцен зложив за Прудона 24.000 франків кавції, щоб уможливити видання його газети „Voix du peuple“. Газета продержала ся ледво пів року, і Герценова кавція так і пропала.

Львів дня 19-го цвітня 1911.

Іван Франко.

І. Стріча з Міцкевичем.

Я покинув Париж у осені 1847 р., не зав'язавши ніяких зв'язків; літературні та політичні кружки були для мене зовсім чужі. Причин тому було багато. Безпосередня нагода не трафляла ся, а шукати я не хотів. Ходити тільки на те, аби бачити знаменитости, я вважав нечемністю. До того мені дуже не подобав ся тон протекційної висшности Французів з Росіянами. Вони одобряють, заохочують нас, хвалять наш французський виговор і наше богатство; ми зносимо все те і являємо ся до них як прошаки, а по часті навіть як винуваті, і раді, коли вони з чемности приймають нас за Французів. Французи засипають нас словами, ми не можемо слідити за ними, надумуємо ся над відповідями, а їм і байдуже про них. Нам совісно показати, що ми завважуємо їх помилки та їх незнайомість наших відносин, а вони користують ся тим з безнадійним самозадоволенєм.

Аби вийти з ними в інші відносини, треба їм понувати їм; на се треба мати деякі права, яких у мене тоді не було і якими я покористував ся, скоро вони знайшли ся у мене.

Не треба надто забувати, що нема людей, з якими легше було би завести шапкову знайомість, і нема людей, з якими труднійше було би справді

заприянитт ся. Француз любить жити прилюдно, щоб показати себе, мати слухачів, і в тім він так само не подібний до Англіїця, як і у всім иншій. Англіїць усе дивить ся на людей з нудоти, мов із театрального партера, уживав людей для розривки або для інформацій; він раз у раз питає, Француз раз у раз відповідає. Англіїць усе заклопотаний, усе обдумує; Француз усе знає позітивно, він скінчений і готов і не піде далі; любить проповідати, наказувати, навчати — кого і чого? — йому все одно. Потреби особистого зближення він не відчуває; каварня задоволяє його вповні. Йому байдуже, хто й як слухає його, і він безтурботно толкує про парламент, про сензаційний процес, про Байрона, якого постійно називає Біроном, чи про яку хочете иншу поважну річ.

Вернувши з Італії весною 1848 р. і не охоловши ще від лютової революції, я наткнув ся тут на 15 мая, потім протерпів червневу різню і стан облоги. Тоді я ще глибоше вдивив ся в Вольтерового „тигра-малпу“, як він прозивав Парижан, і в мене пропала охота знайомити ся з верховодами сеї республіки.

Раз явила ся мені можливість спільної праці, що могла довести до зносу із многими особами, та й та не вдала ся. Граф Ксаверій Браніцький дав 70.000 франків на заснування журналу, який би займав ся поперед усього заграничною політикою, ріжними народами, а особливо польським питанням. Що такий журнал був на часі і міг бути корисний, про се не було сумніву. Французські газети мало і лихо займають ся тим, що робить ся поза межами Франції. Коли настала республіка, вони думали, що досить инді підбадьорити народи словами *solidarité des peuples* та обіцянкою, що скоро тільки дома будуть

мати вільні руки, заведуть всесвітню республіку, оперту на загальнім братерстві. При грошевих засобах, які мав новий журнал, названий Tribune des peuples (Трибуна народів), із нього можна було зробити міжнародній орган ліберального руху та поступу. Успіху можна було надіяти ся тим певнійше, що в Парижі тоді зовсім не було загальних газет. У Temps і Journal des Débats трапляють ся дуже добрі статі про загальні питання, але без звязку, уривково і припадково. Редакція німецької Augsburger Zeitung була би справді найзагальнійшою, коли б від її чорножовтого (австрофільського) напрямку не тьміло в очах.

Та, бачить ся, всім добрим початкам 1848 р. було суджено родити ся в семім місяці і вмерти перед першим зубком. Журнал пішов лихо, мляво, і вмер у часі різні невинних часописів по дню 14 червня 1849 р.

Коли все було готово до отвореня журналу, нанято і умебльовано дім з великими столами, покритими сукном, із маленькими бюрками зі скієним верхняком. Худорлявий французський журналіст був приставлений виловлювати міжнародні помилки в французській мові; при редакції зложено надзираючу раду з бувших польських пунціїв та сенаторів, а головним редактором назначено Міцкевича, якому за помічника був доданий Хоєцкий. Лишало ся тільки розпочати діло торжеством, і коли ж ліпше, як у роковини 24 лютого, і чим приличнійше, як вечерею?

Вечерею назначено у Хоєцкого. Приїхавши я встав уже досить богато гостей, між якими не було майже ані одного Француза, а за те мали своїх представників найріжнійші нації від Сіцилії до Хорватів. Мене цікавила особливо одна особа — Адам Міцкевич. Я вперед ніколи не ба-

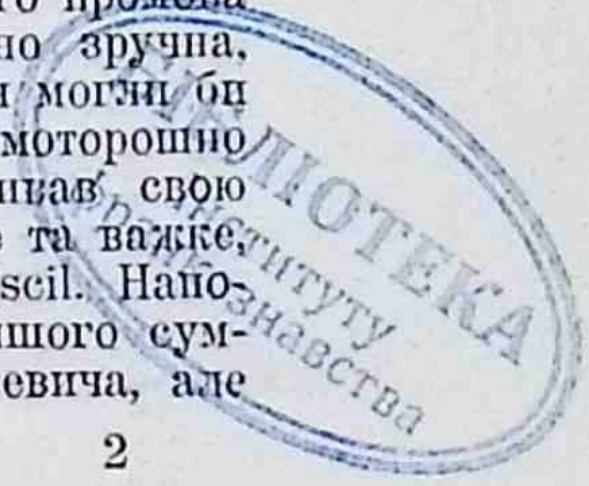
чив його. Він стояв біля печі, оперши ся ліктем о мармурову фрамугу. Хто бачив його портрет, уміщений у французьким виданю його творів і знятий із медальона, зробленого Давидом д' Анжер, той міг би зараз пізнати його, не вважаючи на велику перемену, доконану літами. Богато дум і терпіннь полищало сліди на його лиці, радше литовським як польським. Загальне вражінє його постати, голови з буйним сивим волосєм і втомленим поглядом, виявляло не мало пережитих нещасть, знайомість внутрішнього болю, екзальтацію, розчарованя. Се був плястичний образ долі Польщі. Подібне вражінє робило на мене пізнійше лице Ворцеля, тільки що його риси, ще більше болючі, були живійші та привітнійші, як у Міцкевича. Його щось немов задержувало, займало та відвертало його увагу; те щось, то був його дивний містичізм, в який він уходив що раз далі.

Я приступив до нього. Він почав розпитувати мене про Росію. Його відомости були уривкові, літературний рух після Пушкіна він знав мало, зупинивши ся на тім часі, коли покинув Росію. Не вважаючи на свою основну думку про потребу братерського звязку всіх славянських народів, яку він почав розвивати один із перших, у ньому лишило ся щось вороже до Росії. Тай як могло бути инакше по всіх страховищах, зроблених у Польщі царем і його сатрапами? При тім ми говорили в пору відновленого Николаївського террору.

Перше, що якомсь неприємно здивувало мене, було поведженє з ним Поляків, його сторонників. Вони наближали ся до нього як монахи до ігумена, з униженним і побожним видом; деякі пілували його в плече. Він, здаєть ся, привик до тих ознак підданської любови, бо приймав їх

зовсім байдужно. Бути признаним людьми однакових поглядів, мати вплив на них, бачити їх любов, сего бажає кождий, хто душею й тілом віддає ся своїм переконанням і живе для них. Але зверхніх знаків сімпатії та поважання я не бажав би приймати, бо вони усувають рівність, а тим самим і свободу. А надто в сьому напрямі робітникам духа та борцям свободи ніяк не дігнати ні архієреїв, ні начальників департаментів, ні полкових комендантів.

Хобцкпй сказав мені, що за вечерею піднесе тоаст „на память 24 лютого 1848 р.“, і що Міцкевич відповість промовою, в якій розвине свої погляди і напрям будучого журналу. Він просив, щоб я як Росіянин відповів Міцкевичеві. Не маючи привички говорити прилюдно, особливо неприготований, я відмовив його просьбі, але обіцяв піднести тоаст „за Міцкевича“ і додати кілька слів до нього про те, що я пив за нього перший раз у Москві на публичнім обіді, данім Грановському 1843 р. На тім обіді Хомяков підняв чарку зі словами: „За великого неприємного славянського поета“. Імени, котрого він не смів назвати, не було й треба; всі встали, всі підняли чарки і стоячи мовчки випили за здоровле вигнанця. Хобцкпй задоволив ся тим; уложивши таким способом наше extempore, ми сіли за стіл. По скінченю вечері Хобцкпй підніє свій тоаст, Міцкевич устав і почав говорити. Його промова була вироблена, розумна, надзвичайно зручна, така, що Барбес і Людвік Наполеон могли би сміло приплеснути їй. Мені зробило ся моторошно від неї. В міру того, як він розвивав свою думку, я зачав почувати щось болюче та важке, і ждав одного слова, одного імени (scil. Наполеона), щоб не лишило ся ані найменшого сумніву. Імя само не вилетіло з уст Міцкевича, але

він звів свою промову на те, що демократія тепер збрався в новий отвертий табор, на чолі якого Франція знов кине ся на увільнене всіх пригнетених народів, під тими самими хоругвами, на яких вид блідли всі царі та власти, і що її знов поведе на перед один із членів тої коронованої народом династії, котра немов би самим провидінєм назначена вести революцію широкою дорогою авторитету і побіди.

Коли він скінчив, окрім двох трьох окликів признання його прихильників стояла загальна мовчанка. Ховецкий завважив дуже добре помилку Міцкевича, і бажаючи затерти вражінє його промови, прибіг до мене з фляшкою шампана і наливаючи чарку шепнув:

— Що ж ви?

— Не скажу ані слова після сеї промови.

— Зробіть ласку, хоч пару слів!

— Ні в яким разі.

Павза протягла ся, деякі присутні поспускали очі на тарілки, інші пильно придивляли ся чаркам, а ще інші почали півголосом розмовляти з сусідами. Міцкевич перемінив ся на лиці, хотів говорити ще щось, але голосне „Je demande la parole“ зробило кінець клопітливому положеню. Всі обернули ся до того, що попроспив голосу. Невисокий старець у 70 літах, весь сивий, сімпатичний та енергічний з вигляду, стояв з чаркою в дряжачій руці. В його великих, чорних очах, в його схвилюванім лиці видно було гнів і обуренє. Се був Еспанець Рамон де ля Сагра.

— На память 24 лютого, — сказав він, — такий був тоаст, піднесений нашим господарем. Так, за 24 лютого і на погибіль усякого деспотизму, чи він називає ся королівським, чи імператорським, Бурбонським, чи Бонапартівським!

Я не можу поділяти поглядів нашого приятеля Міцкевича. Він може задивляти ся на се як поет і по своїому мати рацію, але я не хочу, щоб його слова на такому зборі пройшли без протесту“. І говорив далі досить довго, з цілим запалом Еспанця і з усіми правами 70 літ.

Коли скінчив, двацять рук, в тім числі й моя, простягли ся до нього з чарками та поздоровленнями. Міцкевич хотів поправити ся, сказав кілька слів обясненя, але якось невдачно. Де ля Сагра обстав при своїм протесті. Всі повставали з за стола і Міцкевич від'їхав.

Гіршого початку для нового журналу не могло бути; він продержав ся всього до 13 червня 1849 р. і щез якось незамітно так, як і жив. Єдності в редакції не могло бути; Міцкевич вивішував тільки половину свого імператорського прапора задля слави Наполеона, а інші не сміли ввіснити свого; стиснені з одного боку ним, а з другого надзираючою радою многі по місяці покинули редакцію. Я не дав до неї ані одного рядка. Коли б Наполеонівська поліція була розумнійша, *Tribuné des peuples* ніколи б не була заборонена за кілька рядків про події з 13 червня 1849 р. З іменем Міцкевича і з пієтизмом для Наполеона, з містичною революційністю та мріями про узброєну демократію під проводом Наполеонівців, сей журнал міг був зробити ся скарбом для президента, чистим орґаном нечистого діла.

Католицизм, так мало властивий славянському племені, руйнує духа Поляків, і зруйнував також духа Міцкевича. Коли у Чехів не стало сили боронити ся від католицизму, їх зломано. У Поляків католицизм розвинув ту містичну екзальтацію, яка раз у раз держить їх у світі ілюзій. Коли не стоять під безпосереднім впливом Єзуїтів, то замість освободження видумують собі якпійсь

кумпр або попадають під вплив якогось візіонера. Мессіянізм, на якому помішаний був Вронський і до божевільня дійшов Товянський, закрутив голову соткам Поляків і самому Міцкевичеві. Почесть для Наполеона була одною з основних точок того безумства. Наполеон нічого не зробив для Поляків; він не любив Польщі, а любив Поляків тільки як шалено смілих воєнків, що проливали за нього кров з такою поетично кольосальною хоробрістю, з якою зробили свою знамениту кавалерійську атаку на еспанські шанці під Саммо Сієрра. В р. 1812 впрушаючи в похід до Росії, Наполеон говорив до Нарбонна: „Хочу в Польщі мати табор, а не форум. Не позволю ані в Варшаві, ані в Москві отворити клуб для демагогів“. А про те Поляки зробили з нього воплоченє воєнного бога, поставили в один ряд з Вішну і Христом.

Раз пізнім вечером, зимою 1848 р. ішов я з одним Поляком із Міцкевичевих прихильників по Вандомській площі. Коли ми проходили біля Вандомової колюмни, на якій стоїть статуя Наполеона, Поляк зняв шапку. „Не вже?“ — подумав я не сміючи вірити в таку глупоту; і скромно запитав його, що за причина, що він зняв шапку. Поляк показав мені пальцем на бронзового імператора. Як же після сього не тіснити і не утискати людий, коли се родить у них стільки поважання!

В домашнім житю Міцкевича було щось темне, мрачне, „навіджене Богом“. Його жінка довгий час була божевільна. Товянський лічив її своїми примовами і се ніби то допомгло їй, що особливо зворушило Міцкевича, хоча сліди хвороби лишили ся. Маєтковий стан їх був дуже лихий. Сумно кінчло ся жите великого поета, що пережив сам себе. Він умер у Турції, вмiшавши ся

в безглузду аферу організації козацького легіона, якому Туреччина заборонила називати себе польським. Перед смертю він написав латинську оду на честь і славу Людвіка Наполеона.

II. Мацціні, Гарібальді й Кошут 1852 р.

В Лондоні я спішив побачити Мацціні, не тільки тому, що він сімпатично віднісся і піддержав мене в нещастях, які впали на мою сім'ю), але також тому, що мав спеціальне поручення від його приятелів. Медічі, Пізакане, Меццокаті, Козенц, Бертані²⁾ й інші були незадоволені з напрямку, який виходив із Лондона. Вони говорили, що Мацціні не добре знає нове положення, жалувалися на революційну камаріллю, яка бажаючи приподобатися головному проводиреві, піддержує в нього думку, що все готове до повстання, і тільки жде сигналу. Вони бажали внутрішніх перемін у краю, їм видавалося кінцевим притягти до руху далеко більше воєнного елементу і мати на чолі стратегів, а не адвокатів та журналістів. Тому вони бажали, щоб Мацціні зблизився з талановитими генералами в роді Улльоа, що тоді чимось незадоволений держався здалека.

Вони поручили мені розповісти все те Мацціні, по частині знаючи, що він мав до мене довіру, а по частині тому, що моє положення, неза-

¹⁾ Герцен натякає тут на нещастя, яке постигло його д. 16 листопада 1851 р. через утоплення його матері й сина в морі в переїзді кораблем із Марсєлії до Італії. *І. Ф.*

²⁾ Назви італійських конспіраторів-революціонерів. *І. Ф.*

лежне від італійських партій, розв'язувало мені руки. Мацціні прип'яв мене як старого приятеля. Коли розмова дійшла до порученого мені діла, він зразу слухав мене дуже уважно, хоч і видно було, що йому не дуже подобає ся опозиція. Але коли від загальних питань я дійшов до подробиць і до осіб, тоді він на раз перервав мою промову.

— Се зовсім не так, тут нема ані слова до річ.

— Одначе, — завважив я, — не минуло півтора місяця, як я вїїхав із Генуї, а в Італії пробув два роки без вїїзду і можу сам потвердити вам багато з того, що переказали вам ваші приятелі.

— Тому й говорите так, що були в Генуї. Що таке Генуя? Що ви могли там чути? Погляди одної часті еміґрації. Я знаю, що вона так думає, тай те знаю, що помилує ся. Генуя дуже важний осередок, але се одна точка, а я знаю всю Італію, знаю потреби кожного місточка від Абруцців до Форарльберґа. Наші приятелі в Генуї відрізані від цілого півострова і не можуть судити про його потреби та суспільний настрій.

Я зробив ще дві-три проби, але він був уже обережний, сердив ся, відповідав нетерпливо. Я замовк з почутєм смутку; такої нетерпимости я не завважував у нього перед тим.

— Я дуже вдячний вам, сказав він подумавши. — Я повинен знати погляди наших приятелів, готов розважити кожду річ, обдумати кожде слово, але згодити ся або ні, се инше діло. На мні лежить велика відвічальність не тільки перед власним сумлінням і Богом, але також перед італійським народом.

Моє посольство було безуспішне. Мацціні тоді вже обдумував вибух революції, що наступив 3. лютого 1853 р.; для нього се було рішене діло, але його приятелі не годили ся на се.

— Ви знайомі з Ледрі-Ролленом і Кошутом?

— Ні.

— Хочете познайомити ся?

— Дуже рад.

— Вам треба бачити ся з ними. Я напишу вам до обох по декілька слів. Розповісте їм, що бачили, як лишили наших. Ледрі Роллен, — тягнув він далі взявши перо і почавши писати, — премилій чоловік, але Француз аж до кінця нігтів. Він твердо вірить, що без революції у Франції Європа не рушить ся. Франція для нього — народ ініціатор. А деж тепер французька ініціатива? Тай перед тим ідеї, що підіймали Францію, йшли з Італії або з Англії. Побачите, що нову еру революції розпочне Італія. Чи як ви думаєте?

— Признаю ся вам, що сего не думаю.

— Що ж, — сказав він усміхаючи ся, — хіба славянський світ?

— Сего я не сказав. Не знаю, на чім Ледрі-Роллен опирає свою віру, але для мене зовсім правдоподібно, що ніяка революція в Європі не вдасть ся, поки Франція в такім стані протрації, як бачимо її тепер.

— Значить, і ви стоїте під престіжем Франції?

— Під престіжем її географічного положення, її страшного війська та її природної опори в Росії, Австрії та Пруссії.

— Франція спить, ми розбудимо її.

Мені лишило ся сказати:

— Дай Боже! Вашими б устами та мід ппти. Хто з нас мав рацію в сій хвилі, доказав два роки пізнійше Гарібальді. Я здивав ся з ним

весною 1854 р. у західно-індійських доках, на його американським кораблі „Common-Wealth“. Там за сніданєм у нього, в присутності Орсіні, Гаука і мене Гарібальді, висловляючи ся дуже приязно про Мацціні, отверто висловив свою думку про вибух 3. лютого 1853 р. і зараз заговорив про конечність злуки всіх партій в одну воєнну.

Того самого дня вечером ми здибали ся в однім домі. Гарібальді був веселий. Мацціні виняв із кишені аркуш газети „Italia del popolo“ і показав йому якусь статю. Гарібальді прочитав і сказав:

— Так, статя написана гарно, але дуже шкідлива. Скажу отверто, автор тої статі варт тяжкої кари. Роздувати всіми силами роздор між нами і Піємонт, тоді, коли в Італії тільки одно італійське військо у сардинського короля, — се нерозвага і непотрібна провокація, що доходить до злочину.

Мацціні боронив газету, та Гарібальді почав говорити ще острійше. Коли він почав збирати ся їхати на свій корабель і завважив, що вже пізна ніч і тепер ніяково вертати на доки, я предложив йому замість готелю їхати до мене. Він згодив ся і ми поїхали. Підчас їзди він розбалакав ся.

— Жаль мені, безмірний жаль, що Пеппо (здрібніле зам. Джузеппе Мацціні) робить собі такі ілюзії і з найсвятійшим, найчистійшим наміром допускає ся помилок. Я не міг витерпіти отсе тепер. Тішуть ся тим, що навчив своїх учеників дразнити Піємонт. Ну, що буде, коли король кине ся зовсім у реакцію? Свобідне слово в Італії замовкне до разу і наша остатня опора пропаде. Республіка, республіка! Я все був республіканцем, усе життя, та тепер діло не в республіці. Італійські маси я знаю ліпше, як Мацціні.

бо я жив з ними, їх житєм. Мацціні знає освічену Італію і може панує над її умами; але війська, щоб вигнати Австрійців і папу, з них не збереш. Для маси, для народа італійського тепер тільки один оклик: єдність і прогнанє чужоземців. А як же дійти до сего обурюючи проти себе однокле спільне королівство в Італії, яке поки що не хоче з невідомих нам причин, або боїть ся стати за єдність Італії? Замість преднувати його до нас, Мацціністи відпихають і зневажають його. В той день, коли молодий Італієць повірить, що він ближший до ріжних архикнязів, ніж до нас, успіх Італії гальмуєть ся на одно або два покоління.

Другого дня була неділя. Гарібальді пішов на прохід із моїм сином, зробив у Кальдезі його дагеротип і приніс мені його в дарунку, а потім лишив ся на обід. Серед обіду мене викликав один Італієць, присланий від Мацціні; він від рана шукав за Гарібальдім. Я попросив його сісти з нами за стіл. Італієць, здавало ся, хотів поговорити з Гарібальдім сам на сам і я предложив їм вийти до мого кабінету.

— У мене нема ніяких секретів, — завважив Гарібальді, — тай чужого тут нема нікого. Говоріть!

В часі розмови Гарібальді повторив ще раз, навіть два рази те, що говорив мені підчас їзди до мого дому. Він у принципі був зовсім згідний з Маццінім, але розходив ся з ним у виконаню і способах. Я зовсім певний, що Гарібальді ліпше знав італійські маси. Мацціні, як середньовіковий монах, глибоко знав один ідейний бік життя, але інші конціпував собі. Він жив багато думками та чуттями, але не публичним житєм. Від молодих літ аж до сивого волося він засідав у карбонарських юнтах, обертав ся

в кружках переслідуваних республіканців та ліберальних письменників, був у зносинах із грецькими гетеріями та еспанськими *exaltados*, конспірував із правдивим Кавеняком і фальшивим Ромаріно і Швайцаром Джемсом Фазі, з польською демократією та молодими Молдо-Валахами, з його кабінету вийшов за його благословенством ентузіаст Конарський, пішов у Росію і згинув, втягнувши цілу масу невинних людей у зовсім безцільну конспірацію та довголітнє тюремне заключенє. Все се так, але з народом, тим, як його називали італійські республіканці, *solo interprete della legge divina* (одиноким товмачем божого закона), з тою густою масою, що йде до ґрунту, до поля та плуга, з тими півдикими калябрійськими пастухами, факінами та ґондолібрами він ніколи не був у зносинах. А Гарібальді не лише в Італії, але скрізь, де лише бував, жив із ними, знав їх силу та слабкість, горе й радість. Він знав їх на полі битви і серед розбурханого океану і вмів зробитися популярною легендою; в нього вірили більше, як у його патрона, святого Йосифа.

Віїздячи з Льондона Гарібальді мовив:

— Іду з тяжким серцем. Не маю впливу на Мацціні, а він певно зробить знов щось не в пору.

Гарібальді вгадав. Не мпнув рік, і знов двітри безуспішні авантури. Орсіні виконав невдалий замах на життя Наполсона III. і його зловили піємонтські жандарми на піємонтській землі. В Римі відкрито один із центрів революційного руху, і його чудова організація була розбита. Налякані правительства скріпили реакцію, а жорсткий трус король неаполітанський знов кинув ся брати увязнених на тортури.

Тоді Гарібальді не витерпів і надрукував отвертий лист, у яким помістив пам'ятні слова: „В отсих нещасних повстанях можуть брати уділ тільки божевільні, або вороги італійського народа“.

Може й не слід було друкувати сей лист. Мацціні був ним розбитий і нещасний, бо удар, нанесений Гарібальдім, трафляв поперед усього його. Та що Гарібальді поступив зовсім консеквентно і згідно з тим, що говорив мені в Лондоні, про се нема ніякого сумніву.

Кошута я застав при писаню за великим столом. Він був у чорній атласовій венгерці і в чорній шапочці. Він виглядав далеко ліпше, ніж на всіх своїх бюстах і портретах. За молоду він був певно дуже вродливий і мусів мати велике щастє у жінок, особливо своїм романічно-задуманим характером лиця. Риси його лиця не такі антично-правильні, як у Мацціні, Саффі, Орсіні, але в сумовито-скромнім його погляді пробиваєть ся не тільки сильний розум, але також глибоко чутливе серце, і сим власне він був якось ближший нам, жпльцям півночи. Задуманий усміх і троха патетичний спосіб говореня швидко здобували йому сімпатію. Він говорить дуже добре, хоч і з різким акцентом, що однаково визначаєть ся і в його французькім, німецькім і англійськім виговорі. В розмові він не бавить ся пустими фразами, не воює загальніцками, але думає разом із своїм розмовником, вислухує його і розвиває свою думку, майже все оригінально, свобідно від доктрини і партійности. В способі його доказів і реплік видно адвоката, але те, що він говорить, усе серйозне й обдумане.

Перед р. 1848 Кошут багато займав ся практичними справами свого краю і се виробило

йому трафіність поглядів. Він дуже добре знає, що в людських ділах і подіях не все можна літати в простій лнії, що факти не розвивають ся по правилам простої логіки, але йдуть ливіруючи, заплутуючи ся епіциклями і збиваючи ся на сінусах. У тім між иншим причина, чому Кошут не дорівнює Мацціні в огнистій діяльності і чому з другого боку Мацціні раз по разу робить проби революції, а Кошут не робить ані одної. Мацціні глядить на італійську революцію як фанатик, вірить у свою думку про неї і не піддаючи її критиці змагаєть ся *oga e sempre*, як стріла пущена з лука. Чим менше обставин він бере в рахунок, тим простійше його дійство, тим чистійша ідея. Революційний ідеалізм Ледрі-Роллена так само простий; його можна всього вичитати в промовах Конвенту і в заходах Комітету народнього спасеня. Кошут приніс із собою із Угорщини не загально-людське надбане революційної традиції, не догматичні формули соціяльних доктрін, лише протест свойого краю з виробленим іще у середніх віках парламентаризмом та інституціями, невідомими в західній Європі, а за те добре відомими йому самому.¹⁾

¹⁾ Позволяю собі тут троха инакше формулювати думку Герцена, вірну в основі, та висловлену не досить ясно, щоб не вводити в блуд нашого читача. Герцен ише ось що: „Кошуть приніс съ собою изъ Венгрии не общее достояніе революціонной традиціи, не апокалиптичскія формулы соціяльнаго доктринаризма, а протестъ своего края, который онъ глубоко изучилъ, края новаго, неизвѣстнаго ни въ отношеніи къ его потребностямъ, ни въ отношеніи къ его дико-свободнымъ учрежденіямъ, ни въ отношеніи къ его средневѣковымъ формамъ“.

В порівнянню до своїх товаришів емігрантів Кошут був спеціалістом.

Французькі емігранти по своїйому нещасному звичаю рубати з розмаху і все мірпiti своєю міркою, сильно докоряли Кошуту за те, що в Марселії висловив симпатію до соціяльних ідей, а в Лондоні, в промові виголошеній із балькону Mansion House, з великою повагою говорив про парламентаризм. Та Кошут мав повну рацію. Се було в пору його подорожі з Константинополя, і се був може найсвітліший епічний епізод темного року (1849), що наступив по р. 1848. Північно-американський корабель, що вирвав Кошута із загнених уже над ним кіхтів Австрії та Росії, гордо плыв із вигнанцем до своєї республіки і зупинив ся на березі другої. В тій республіці ждав уже наказ поліційного диктатора Франції (пізнійшого цїсаря Наполеона III), щоб вигнанець не смів поступити на французьку землю. Тепер се було б певно так і стало ся. Але тоді ще не всі були до разу приголомшені. Юрби робітників на човнах кинули ся до корабля витаючи Кошута, і Кошут зовсім природно виголосив до них промову про соціялізм. Друга картина. В дальшій дорозі один свобідний край (Англія) випросив у другого (Північної Америки) вигнанця до себе в гості. Кошут перед величезним здвигом народа, дякуючи Англійцям за прийняте, не міг не висловити свого поважання для їх державного устрою, що зробив йому можливою сю гостину. В обох разях він був зовсім щирий і не представляв собою ніякої партії. Спочуваючи французьким робітникам він міг так само спочувати англійській конститутції, не роблячи себе Орлеаністом і не зраджуючи республіки. Кошут знав се, і пізнійше, в часі свого побуту в Англії зрозумів дуже добре своє поло-

женє супроти тамошніх революційних партій: він не став ані Глікїстом, ані Піччїністом, держав себе однаково з далека від Ледрі-Роллена і від Люї-Бляна. З Маццінім і Ворцелем у нього було далеко більше спільного: сумежність границь і однакова боротьба за політичну незалежність. З ними то він і заприятинив ся поперед усього. Але Мацціні і Ворцель давно вже були по еспанському вислову *afrancesados* (пофранцужені). Кошут опирав ся впливови французьких ідей і довго не піддавав ся їм; дуже цікаво, що він пізнійше підлягав їм чим раз більше в міру того, як блїдли надїї на повстанє в Угорщині.

Із моїх розмов з Маццінім і Ледрі-Ролленом видно, що Мацціні ждав революційного товчка з Італії і взагалї був незадоволений Францією, але з сего ще не впливав, щоб я неслухно назвав його пофранцуженим. У нїм із одного боку промовляв патріотизм не зовсїм згідний з ідеєю братерства народів і загальної республіки, а з другого особисте обуренє на Францію за те, що в 1848 р. вона нічого не зробила для Італії, а в р. 1849 зробила все можливе для її занепащеня. Але бути сердитим на сучасну Францію не значить стояти поза впливом її духа. Французька революція як загальна ідея має свій спільний уніформ, свій рїтуал, свій символ віри; в їх межах можна бути спеціяльно політичним лібералом, або завзятим демократом, можна не любити Франції, а любити свій рідний край на французький лад. Усе те будуть відмінн, окремі випадки, але альгебраїчне рівнанє буде все те саме.

Моя розмова з Кошутом зїйшла відразу на поважні річи. В його словах було більше смутку, нїж надїї; напевно він не ждав революції завтра. Його відомости про східно-південну Европу були

вельчезні; він дивував мене цитуючи точки трактатів Катерини II з Портою.

— Яку страшну шкоду зробили нам тоді, сказав він, — і яку страшну шкоду зробила Росія сама собі! Яка вузка і проти-славянська політика піддержувати Австрію! Розуміть ся, Австрія не скаже Росії спасибі за ратунок. Чи думаєте, вона не розуміє, що Николой не їй помагав, а загалом деспотичній власті?

Суспільний стан Росії був йому далеко менше відомий, як політичний і воєнний. Се й не диво, бо кілька ж то наших державних мужів знає про нього щось більше крім загальників або дрібних, випадкових і ні з чим не зв'язаних відомостей? Він думав, що скарбові селяни сплачують податки панщиною, розпитував про сільську общину та власть поміщиків. Я розповідав йому, що знав.

Вийшовши від Кошута я питаю сам себе:

— Щож спільне у нього з його товаришами крім любови до незалежності свого народу? Мацціні мріє про те, щоб через Італію освободити всю людськість. Ледрі-Роллен хотів би освободити на самперед Париж, а потім остро наказати свободу всьому світові. Кошут ледви чи й думав про всю людськість і був, здавало ся, досить байдужний до того, чи швидко оголосять республіку в Лісабоні або чи швидко Дей Тріполійський буде називати себе простим горожанцем єдиного й нероздільного Тріполійського Братства. Ся ріжниця, що кинула ся мені в очи від першої стрічі з Кошутом, виявила ся потім рядом подій. Мацціні та Ледрі-Роллен, люди незалежні від практичних умов, що два або три місяці силкували ся робити революційні проби: Мацціні повстаннями, Ледрі-Роллен посилкою агентів. Маццінієві приятелі гинули в австрійських

і папських тюрмах, Ледрі-Ролленові агенти гинли в Лямбессі або Касні, та вони з фанатизмом сліпо віруючих не переставали посилати своїх Ізааків на погпібіль. Кошут не робив таких проб; Мадяр Лебені, що пхнув ножем австрійського цісаря, не мав ніяких зносин із Кошутом.

Без сумніву Кошут приїхав до Лондона з досить сангвінічними надіями; тай було децю таке, від чого могло йому закрутити ся в голові. Його подорож на еміграцію і побут в Америці, се була ненастанна овація, тріумфальний похід через моря та океани. Міста Америки сперечали ся о честь, котре перше піде йому на стрічу і введе його в свої мурн. Гордий, двоміліоновий Лондон майже весь на ногах ждав його біля двірця залізниці; карета льордмайора (головн міста) стояла приготована для нього; радні міста, шеріфи, члени парламенту провозжали його через море схвильованого народу, що витав його криками і киданєм капелюхів до гори. І коли він вийшов із льордмайором на балькон Меншенгауза, його привитало грімке „Гурра“, якого Николай I. не міг добити ся в Лондоні ні протекцією Веллінгтона, ні статуєю Нельсона, яку він подарував місту.

Горда англійська аристократія, що розїхала ся була в свої добра, коли Бонапарт із королевою бенкетував у Віндзорі і з міщанами ппрував у Сіті (лондонський ратуш), тепер забуваючи свою гордість, хмарою коляє та карет вирушила, щоб побачити славного мадярського бувшого диктатора, а тепер агітатора; найвисші урядники один за другим представляли ся йому, вигнанцєви. „Times“ з разу нахмурив ся, але до тої міри налякав ся крику прилюдної опінії, що почав лаяти Наполеона, щоб замазати свою помилку. Чи ж диво, що Кошут вернув із Америки

повний надії. Та проживши в Лондоні рік і другий і бачучи, куди й як іде історія на континенті, і як у самій Англії вигасав ентузіазм, він зрозумів, що мадярське повстання неможливе, і що Англія кепська союзниця революції.

Ще один раз він наповнив ся надіями і виступив як адвокат своєї справи перед англійським народом. Це було в початку кримської війни. Він вийшов із свого самотнього становища і виступив рука в руку з Ворцелем, представником демократичної Польщі, яка у союзних держав просила тільки одного поклику, тільки згоди, щоб зарізикувати повстання. Без сумніву для Польщі це був важний момент. Коли б союзні держави хоч у принципі були признали відбудоване Польщі, то подібного могла ждати й Угорщина. Ось чому Кошут явив ся на польськiм мітингу 29 листопада 1854 р. і забрав голос. Зараз потім із Ворцелем він виїхав до головніших міст Англії, проповідуючи агітацію на користь Польщі. Промови Кошута, виголошені тоді, надзвичайно цікаві і змістом і формою. Але Англії він спм разом не закрив. Народ юрбами збирав ся на мітинги, плескав великому ораторови, заявляв готовість до складок, але по за се рух не вийшов. Промови агітаторів не викликали великого відгуку ані в масах народу, ані в його репрезентації, щоб могли вплинути або на ухвалу парламенту, або на правительство в напрямі зміни політики. Минув рік 1854, настав 1855, умер Николай, Польща не рушила ся, війна обмежила ся берегам Криму. Про відбудоване польської держави не було що й думати. Австрія стояла кістю в горлі союзним державам. До того всі бажали спокою. Головна річ була досягнена, новий цїсар Франції Наполеон III. окрив ся воєнною славою. Кошут знов зійшов зі сцени.

Його статі в журналі „Atlas“ і відчити про конкордат, читані в Единбурзі та Менчестрі, можна вважати вже виступами приватного чоловіка. Кошут із погрому мадярської революції не вратував ані свого маєтку, ані маєтку своєї жінки. Призвичайний до широкої розкоші угорських магнатів він на чужині мусів заробляти на жите пером; робить се й доси, зовсім не кривлячи ся з тим.

У всій його родині панує благородно-задумчивий настрій; видно, що всі вони були свідками великих подій і що ті події підняли їх душі понад буденний рівень. Кошут іще доси живе в товаристві кількох вірних сподвижників. Вони колись творили його двір, а тепер по просту його приятелі. Не мало коштували його події остатніх літ; він спільно постарів ся, і важко робить ся на серці від його спокою. Перші два роки ми видали ся рідко. Потім припадок звів нас на одному із найелегантніших місць не лиш Англії, але й Європи, на острові Уайті. Я прожив із ним разом цілий місяць у Вентнорі літом 1855 р. Перед його відїздом ми були на дитячій балю. Оба сини Кошута, дуже гарні та милі хлопці, танцювали разом із моїми дітьми, Кошут стояв при дверех і якимсь сумно глядїв на них, а потім з усміхом показуючи на мойого сина сказав до мене:

— Ось уже й молоде покоління готове на зміну нам.

— Чи побачуть вони?

— Я власне також думаю про се. А поки що нехай потанцюють, — додав він і став глядіти ще сумнійше. Здасть ся, що й спм разом ми думали одно й те саме.

Чи побачуть вони? А чи побачуть батьки? І що побачуть? Та революційна ера, до котрої

змагали ми, освітлені догараючою загравою 90-их років XVІІІ в., до якої змагала ліберальна Франція, молода Італія, Мацціні, Ледрі-Роллен, чи ж не належить уже до минулого? Чи ті люди не являють ся сумним останкам бувальщини, довкола яких починають киніти нові питання й нове життя? Їх реліґія, їх мова, їх рухи, їх мета; все те рідне нам і разом із тим чуже.

Ш. Польські еміґранти¹⁾:

Nuovi tormenti e nuovi tormentati.

Dante, Inferno, Canto VI.

Ми живемо на полі вчорашньої битви: довкола лазарети, ранені, полонені, конаючі. Польська еміґрація, найстарша з усіх, вибила ся з сил більше від інших, але вперто була жива. Перейшовши границю в осени 1831 р. Поляки, навпаки словам Дантона, взяли з собою свою вітчизну, і не хляючи голови гордо й понуро пройшли по світі. Європа розступала ся з поважанєм перед походом відважних борців. Народи виходили їм на зустріч з поклоном, царі бокували й відвертали ся, щоб дати їм пройти немов незавваженим. Європа на хвилю прокинула ся зі сну від їх походу, знайшла слези та співчутє, знайшла гроші й відвагу дати їх. П. Дараш оповідав мені випадок, що був із ним самим. Він студентом медицини взяв участь у повстаню 1831 р. По здобутю Варшави відділ, у котрім був він, перейшов границю і невеличкими купками почав

¹⁾ Друковано в „Колоколъ“ в чч. з 1 жовтня і 7. падоліста 1865 р., ст. 1681 і 1693.

пробирати ся до Франції. Скрізь по містах і селах муштини й жінки виходили на дорогу просячи вигнанців до себе, даючи їм свої кімнати, а часто й свої постелі. В однім невеличкім містечку господня, у якої він кватировав, завважила, що в нього роздер ся кабат, і взяла його направити. Другого дня в дорозі Дараш почув у кабаті щось незвичайне і знайшов у ньому старанно зашиті два золоті. Хоч сам не мав гроша при душі, він кинув ся назад, щоб віддати гроші. Господня зразу відпирала ся і запевняла, що вона не знає нічого, потім почала плакати і благати Дараша, щоб узяв ті гроші. Треба додати, що в маленькім німецькім містечку для небогатої жінки значать два золоті. Вони повстали певно із щоденних вкладок у скарбонку дрібних крейцарів та феніків протягом кількох літ. Прощайте всі мрії про шовкову сукню, аксамітову мантилю або яркий шаль! Перед такими подвигами доброго серця я готов упасти на коліна. Сумовитий образ польського вигнанця, того рицаря народньої незалежности, лишив ся в народній пам'яті. Двацять літ на чужині його віра не ослабла і в кождім бурливім моменті, в днях небезпеки та боротьби за свободу Поляки перші відкликали ся. „І ми тут!“ як сказав Ворцель або старий Дараш тимчасовому правительству Франції в 1848 р.

Але правительство, в яким засідав Лямартін, не потребувало їх і зовсім не думало про них. Навіть щирі республіканці згадували Польщу тільки тому, щоб ужити її неявним окриком повстаня і війни 15 мая 1848 р. Брехня вияснила ся, але французська буржуазія, для якої Польща була капризом так само, як для італійської еміграції в Англії, почала сердити ся на Поляків. У Парижі перестали говорити з давнійшою рето.

рикою про *Varsovie eschevelée*, і тільки в народі обік усяких Бонапартівських спомнів лишила ся легенда про героя *Poniatowsky*, піддержувана ярмарковим образком, на якому Понятовський топить ся в ріці на своїй клячи.

Від р. 1849 починає ся для польської еміграції найтяжший час. Він тягне ся аж до кримської війни і смерти царя Николая. Анї одної правдивої надії, анї одної краплі живої води! Здавало ся, що настав апокаліптичний час, віщований Красїнським. Відрізана від рідного краю еміграція лишила ся по другім березі, і як дерево без коріння та нових соків, вяла, сохла, відчужувала ся від рідного краю, не перестаючи бути чужою для тих країв, у яких жила. Вони по троха сімпатизували їй, але їх нещастє тягло ся занадто довго, а в людській душі кожде добре чутє вичерпує ся досить скоро. До тогож польське питанє було поперед усього національне і тільки формально революційне, з метою скинути чужоземне ярмо.

Еміграція гляділа однаково на зад і на перед; вона хотіла відновити минуле, немов би в минулому було щось варте відновлення крім самої незалежності, а сама незалежність не говорить нічого, се понятє негати́вне. Чи може бути щось незалежнійше від Росії? В складну, з трудом вироблювану формулу будущего суспільного порядку Польща вносила не жадну нову ідею, а тільки своє історичне право і свою готовість помагати за сподівану взаємність иншим, хоч би деспотичним правительством. Боротьба за незалежність усе виключає горяче співчутє, але ні для кого, крім самих інтересованих, не може стати своїм ділом. Тільки ті інтереси можуть займати всіх, котрі в своїй сути не національні,

як пр. інтереси католицизму й протестантизму, соціалізму та абсолютизму.

В. 1847. я познайомився з польською демократичною Централізацією. Вона пробувала тоді в Версалі, а найдіяльнішим її членом, як мені здавалося, був Висоцький. Особливого зближення між нами не могло бути. Емігранти хотіли чути від мене potwierdжене своїх бажань і своїх комбінацій, а не те, що я знав. Їм хотілося мати відомість про якусь конспірацію, що підкопує весь державний будинок Росії, і питали, чи бере в ній участь Ермолов. Я міг говорити їм тільки про радикальний напрям тодішньої молодіжи, про пропаганду Грановського та величезний вплив Белінського, про соціальний відтінок в обох партіях, що боролися тоді в літературній суспільності, у западників і славянофілів. Се їм видавалося неважним.

У них була богата минувшість, у нас велика надія; у них тіло було покрите шрамами, у нас тільки міцніли для них вязи. Ми видавалися рекрутами супроти них — ветеранів. Поляки — містики, ми — реалісти. Їх тягне до себе таємне півсвітло, в якому затираються риси і являються образи страшної далечини та страшної висоти, в яких одначе нічого не видно ясно. Вони можуть жити в такому півсні, без аналізу, без холодного досліджу, без грязкого сумніву. В глибині їх душ, як у людей у воєнним таборі, горить чужий для нас відблиск середніх віків і Розп'яття, перед яким вони можуть молитися в хвилині втоми та знесиля. В поезії Красінського мелодія „Stabat Mater“ заглушує народні гимни і тягне їх не до тріумфу життя, а до тріумфу смерті, до дня великого суду. Ми або дурнійше віримо, або розумійше сумніваємося.

Містичний напрям розвинув ся з усею силою після епохи Наполєона. Міцкевич, Тов'янський, навіть математик Вронський, усі працювали в дусі месіанізму. Давнійше були католики й енциклопедисти, але не було містиків. Старці, що побирали науки ще в XVIII в., були свободні від теософічних фантазій. Клясична за-краска, яку давав людям великий вік раціоналізму, не стирала ся на них, так як полиск дамасценської стали. Мені пощастило бачити ще два-три типи старих панів енциклопедистів.

В Парижі, і до того на Rue de la Chaussée d'Antin жив від 1931 р. граф Альойзій Бернацкий, нунцій польського союму, міністер фінансів у часі повстання, маршалок шляхти, не тямлю вже котрої губернії, що представляв свій стан цареві Александрю I., коли ще він грав ролю ліберала в 1814 р. До тла зруйнований конфіскатою він оселив ся від 1831 р. в Парижі в тій маленькій квартирі при Chaussée d'Antin, про яку я згадував. Відси він виходив кожного ранку в темно-вишневім сурдуті на прохід та читанє газет, і кожного вечера в сніім ффраку з золотими гудзиками йшов на візиту до якогось знайомого. На одній такій візиті я познайомив ся з ним у р. 1847. Дім уже постарів і властителька хотіла перебудовувати його. Бернацкий написав до неї лист, який так зворушив Французицю (що дуже не легка річ, особливо, де ходить о фінанси), що вона вдала ся з ним у переговори і випросила в нього тільки те, щоб перепровадив ся на якийсь час. Направивши будинок вона знов наняла його Бернацкому за ту саму ціну. Йому страшенно прикро було бачити нові гарні сходи, нові тапети, рами та меблі, але він піддав ся своїй долі.

У всім уміркованій, безумовно чистий і благородний старець був поклонником Вашингтона і приятелем О. Конделя. Як правдивий енциклопедист він визнавав еґоїзм *bien entendu* (у властивім раціоналістам XVIII в., а подекуди й соціялістам XIX в. розумію того слова) і провів увесь вік у саможертві, бо приніс у жертву все, що мав, від сімї та богатства до самої вітчизни і суспільного становища, ніколи не виявляючи особливого жалю і не знижаючи ся до парканя.

Французська поліція лишила його в спокою і навіть поважала знаючи, що він був міністром і нунцієм; префектура зовсім на серію думала, що нунцій польського сойму щось у роді папського нунція. В еміґрації знали се і для того товариші та земляки раз у раз посиляли його випрошувати де що для них. Бернацкй ходив без опору і доти говорив взірцеві компліменти та докучав, доки префектура не зробила уступки, аби позбутт ся його. По 1848 р. тон перемінив ся; ні усміхами, ні слезою, ні компліментами, ні сивим волосем не можна було взяти нічого. А тут як на біду приїхала до Парижа жінка польського генерала, що брав участь в угорській війні, в крайнім недостатку. Бернацкй просив для неї помочи у префектурі, але префект не вважаючи на голосний титул *Son Excellence Monsieur le Nonce* відмовив рішучо. Старець удав ся сам до міністра Карліє. Сей, щоб відчепити ся від нього і при тім унизити його, завважив йому, що підмоги дають ся тільки емігрантам 1831 р.

— Ось, — додав він, — коли ви так спочуваєте тій дамі, подайте просьбу, щоб вам за- для вашої бідности нанзначили підмогу. Ми вам

назначимо по 20 франків місячно, а ви давайте їх, кому хочете.

Карліє спіймав ся. Бернацкий з найбільшою простодушністю прийняв раду префекта, і zarazом згодив ся, обсипаючи його висловами подяки. Від тоді кожного місяця він являв ся в префектурі, дожидав у передпокою годину або дві, одержував 20 франків і відносив їх удові.

Бернацкому було далеко за 70 літ, але він був на диво здоров і свіжий, як на свій вік, любив пообідати з приятелями, посидіти вечером до другої години по півночі, пноді випити чарку або дві вина. Раз якось пізно, коло третьої години ночі вертали ми з ним до дому. Наша дорога йшла вулицею Леспелетів. Опера вся горіла світлом; маски в костюмах, ледво прикриті шаллями, драґони й поліціянти заповняли сїни. На жарг і певний, що він відмовить, я сказав Бернацкому :

— *Quelle chance!* Чи не заїдем і ми?

— З найбільшою приємністю! відповів він.

— Я вже 15 літ не бачив маскаради.

— Пана Бернацкий, — сказав я йому, входячи до сїний, — коли ж ви почнете старіти?

— *Un homme comme il faut* — відповів він сміючи ся, — *acquiert des années, mais ne vieillit jamais!* (Порядний чоловік набирає ся літ, але не старіє ся ніколи).

Він видержав характер до кінця і як добре вихований чоловік розстав ся з життям тихо і в добрих обставинах. В ранці занедужав троха, а вечером умер.

В часї смерти Бернацкого я був уже в Лондоні. Там швидко по моїм приїзді я зблизив ся з чоловіком, якого пам'ять мені дорога і котрого домовину я поміг винести на кладовище Гайґет, Говорю про Ворцеля. Із усіх Поляків, з якими

я зблизив ся тоді, він був найсїмпатичнїйший і може найменше виключний у своїй нелюбови до Росїян. Він не те, щоб любив їх, але брав діло гуманно і тому далекий був від загальних проклять і обмеженої ненависти. З ним першим я заговорив про устроєнє російської друкарні. Вислухавши мене, хорий стрепенув ся, взяв папір і оловець, почав робити рахунки, вчисляти, кїлько треба букв і т. п. Він поробив головні замовленя і познайомив мене з Чернецьким, із яким ми пізнійше працювали так багато.

— Боже мій, Боже мій, — говорив він держачи в руці першу коректурну картку, — „Вольная Русская Типографія“ в Лондоні — скїлько гїрких спомнїв стирає з моєї душі сей шматок паперу засмарований голяндською саджею!

— Нам треба йти разом, — повторяв він часто потому, — нам одна дорога й одно діло.

І він клав свою вихудлу руку на моє плече.

На польські роковини 29 падолиста 1853 р. я виголосив промову в Гановер-Румі. Ворцель був головою збору. Коли я скінчив, він при громі оплесків обняв мене і поцілував зі слезами в очах.

— Ворцель і ви, — завважив мені при виході Італієць граф Нані, — ви здивували мене своєю появою на підвисшеню. Мені видало ся, що сей зівялий, благородний, сивиною покритий старець, обіймаючи вашу здорову та крепку фігуру, представляв разом із вами типом Польщу й Росію.

— Додайте тільки, — завважив я йому, — що Ворцель подаючи мені руку і беручи мене в свої обійми іменем Польщі прощав Росію.

Справді ми могли йти разом, але се не вдало ся. Ворцель був не сам. Та на сам перед про нього самого,

Коли родився Ворцель, його отець, один із багатих польських аристократів у Литві, свояк Потоцьких, Естергазіх і не знаю ще чий, випирав із п'ятьох своїх маєтків завідателів і з ними їх молодих жінок, аби були присутні при хрещенні графа Станіслава і пам'ятали до кінця життя панську гостину з приводу такої радості. Це було в р. 1800. Граф дав своєму синові як можна найбільше блискучу та многосторонню освіту. Ворцель був математик, лінгвіст, знав п'ять або шість літератур, від самої вчасної молодості набрався величезної ерудції, і при тім був сальоновцем, членом найвищого польського товариства в одну з найблискучіших епох його занепаду, між рр. 1815—1830. Ворцель вчасно оженився, тільки що почав практичне життя, коли вибухло повстання в кінці 1830 р. Ворцель поклав усе, і пристав душею й тілом до руху. Коли повстання було здалене і Варшава здобута, граф Станіслав разом із иншими перейшов границю, лишаючи за собою сімю й маєтки.

Його жінка не то, що не поїхала за ним, але зараз перервала з ним усякі зносини і за те одержала назад частку маєтку. У них було двоє дітей, син і донька; як вони виховала їх, побачимо далі; на сам початок вона навчила їх забути батька.

Ворцель тим часом через Австрію пробрався в Париж і тут відразу опинився емігрантом без найменших засобів удержання. Ні се, ні друге не тривожило його. Він так само, як Бернацкій, зредукувавши своє життя на якийсь чернечий піст і завзято розпочав своє апостольство, що скінчилося по 25 літах з його остатнім віддыхом у вогкім куті долішнього поверха бідної квартири при темній вулиці Гонтер-стріт,

Реорганізувати польську партію руху, скріпити пропаганду, звести до купи еміграційні сили, приготувати нове повстанє і сю думку приповідати від рана до ночі, живучи для неї, така була мета всего життя Ворцеля, від якої він не відступав ані на крок і якій підпорядкував усе инше. З тою метою він зблизив ся з усіми представниками руху у Франції, від Годафруа Кавеняка до Ледрі-Роллена; для сеї мети був масоном, удержував близькі зносини зі сторонниками Мацціні і пізнійше з самим Маццінім. Ворцель твердо і явно ставив революційний стяг Польщі проти партії Чарторийських. Він був переконаний, що аристократія погубила повстанє. В старих панах він бачив ворогів свого діла, і збірив нову, чисто демократичну Польщу.

Він мав рацію. Аристократична Польща, щиро віддана своєму ділу, у многому йшла в розріз із змаганнями нашого часу. Перед її очима раз у раз стояв образ давньої Польщі, не нової, а відбудованої. Її ідеал спочивав з одного боку на споминах, а з другого на надіях, головно на політичну констеляцію Європи. Польщі досить було одного католицького пута на ногах, щоб лишати ся по заду народів; рицарська зброя була б. зовсім зупинила її. Лучачи ся з Маццінім, Ворцель хотів притулити польську справу до загально європейського, республіканського та демократичного руху. Ясно, що він мусів шукати ґрунту в дрібній шляхті, міщанах та робітниках. Тільки в тих кругах могло розпочати ся повстанє. Аристократія прпстала би до руху, селян можна було би притягти, але починну вони не зробили би самі ніколи.

Можна винуватити Ворцеля за те, що він уступив у ту саму колію, в якій уже застрягла була європейська революція, і що він у тій дорозі

бачив самотній вихід. Але раз прийнявши його він був консеквентний. Обставини в повній оправдували його. Де ж у Польщі була дійсно революційна громада, як не в тій верстві, серед котрої раз у раз обертав ся Ворцель. і котра зложпла ся, вросла і зміцніла між 1831 і 60-ими роками?

Можна сяк чи так задивляти ся на революцію та її способи, але не можна відкинути, що все здобуте революцією здобула середня верства суспільности і міські робітники. Що зробив би Мацціні, що Гарібальді без міського патріотизму? А польське питає було чисто патріотичне, і у самого Ворцеля інтерес національної незалежности завсїди був ближший серцю як соціяльний переворот.

Півтора року перед революцією з лютого 1848 р. по заспаній Європі пробігла якась дрож пробудження. Краківська справа, процес Мєрославського, потім війна німецького Зондербунду й італійське *risorgimento* (повстанє). Австрія відповіла повстаню Поляків цісарською Пугачевщиною, цар Николай подарував Австрії Краків, що не був його власністю. Але потім притихло знов. Аж у лютім 1848 р. упав престол Людвіка Филипа у Франції, а один Поляк відвіз його трон на спаленє. Ворцель з представниками польської демокрації пригадав тимчасовому правительству французькому про Польщу. Лямартін прийняв його холодною реторикою; республіка любила більше спокій, як царство.

Була хвиля в р. 1848, коли Польща могла надїятися освободження; се було угорське повстанє, розпочате в осени того року, в яким узяло участь також багато Поляків. Але Европа не піддержала Угорщини, а натомісь цар Николай вислав на поміч Австрії значну армію.

З кінцем весни 1849 р. міг Паскевич донести Николаєви, що Угорщина у його ніг.

З упадком Угорщини впали також надії Поляків на поміч Франції. Ворцель був змушений покинути Париж, і переселив ся до Лондона. Тут я застав його в кінці 1852 р. членом Європейського комітету, до якого належали Мацціні, Кошут, Ледрі-Роллен, Арнольд Руге, Братіяно (Румун) і Ворцель. Він стукав у всі двері, писав меморіяли та статі по журналах, працював і надіяв ся, переконував і просив, а що при всім тим треба було їсти, то він узяв ся давати лекції математики, рисунків і навіть французької мови. Кашляючи і дусячи ся від астми, він ходив із кінця Лондона на другий, щоб заробити два шілінги, а що найбільше пів корони. І то ще часть заробітку віддавав своїм товаришам.

Не падаючи духом він про те ослабав тілом.

Лондонське повітря вохке, задимлене, рідко ogrіване сонцем, було шкідливе для слабих грудий. Ворцель таяв, але держав ся. Так дожив до кримської війни, але її не міг, — я готов навіть сказати, не повинен був пережити.

— Коли Польща тепер нічого не зробить, — говорив він до мене вибираючи ся з Кошутом у подорож по Англії, — то все пропало, на довго, може на дуже довго, коли не на завсїди. А в таким разі лїпше мені закрити очі.

Оба вони скликали мітінги у всіх головних містах Англії. Їх стрічали громом оплесків, робили невеличкі грошеві складки, тай тільки. Парламент і правительство дуже добре знають, коли народня маса тільки шумить, а коли справді напірає. Міністерство, що стояло досить твердо, злякавши ся шуму, предложило парламентови conspiracy bill (закон проти конспірацій) і впало не дождавши народнього мітінгу в Гайдапрку,

що мав запротестувати проти того закону. В ухвалах мітингів, скликуваних Кошутом і Ворцелем з метою викликати з боку парламенту й правительства признанє польських прав і заяву симпатії польській справі, не було нічого так виразного, не було почуття сили. Страшна відповідь консерватистів, що „в Польщі вже спокійно“, переважила їх теоретичні докази та поклики. Правительство мусіло би не відкликнути ся на довершений факт, а само викликати його, дати почин до повстаня і розбудити Польщу. На такий почин у чужій, а до того сильній державі англійська прилюдна опінія не піде. До тогож усі в Англії чекали й бажали кінця кримської війни, дуже дорогої, і в сути річи зовсім безхосенної.

Між великими мітингами Ворцель вертав до Лондона. Він був за надто розумний, щоб не бачити невдачі. Він старів ся видимо, був понурий і роздразнений. Із горячковим поспіхом, із яким близькі смерти хапають ся трівожно за всякий лік, із зловіщою хворобою в грудях і з упертою надією він їздив раз по разу то до Бірмінгема, то до Ліверпуля підіймати з трибуни свій плач за Польщу. Я з глибокою прикрістю глядів на нього. І як же він міг думати, що Англія підійме повстанє в Польщі, а Наполеонова Франція розпочне нову революцію? Як міг надіятися на Європу, котра допустила Росіян на Угорщину, а Французів до Риму? Адже сама присутність Мацціні й Кошута в Лондоні голосно нагадувала йому їх упадок.

В тім самім часі накипіле з давна незадоволенє проти польської Централізації серед молоді часті еміграції підняло голос. Ворцель зомлів — сего удару він не ждав, а він прийшов зовсім природно. Невеличка купка людей,

що стояла близько Ворцеля, не доросла зовсім до рівні з ним. Ворцель розумів се, але привик до свого хору і був під його впливом. Йому здавало ся, що він веде, коли тим часом хор стоячи з заду попихав його, куди хотів. Тільки Ворцель у тім кружку підіймав ся так високо, що міг свобідно дихати своїм духом; хор на подобу міщанської рідні стягав його в низьку сферу еміграційних сварів та дрібних рахунків. Передчасний старець дусів ся в тій сфері від духової астми так само, як і від фізичної.

— Ви певно чули, — запитав мене Ворцель, — що проти нас готують акт обвинуваченя?

— Чув.

— Ось що я заслужив на старість! Ось до чого дожив! — і він сумно хитав своєю головою.

— Не слід вам брати сего до себе, пане Ворцель. Вас так привикли любити і поважати, що коли сего діла не починали доси, то тільки з боязни засмутити вас. Ви ж знаєте, що вістре обвинуваченя звернене не проти вас, а ваші товариші нехай ідуть своєю дорогою.

— Ніколи, ніколи! — скрикнув він з болючим виразом. — Ми все робили разом, на нас лежить спільна відвічальність.

— Ви їх не виратуєте.

— А що ви говорили пів години тому про те, як Россель зрадив своїх товаришів?

Се було вечером. Я стояв одалік від печи, а Ворцель сидів біля самого огню, обернений лицем до огнища. Його хоровете лице, на якому тремтів червоний відблиск, видало ся мені ще більше втомленим і наболілим. Гірка, стареча сльоза котила ся по його худому лиці. Минуло кілька минут нестерпно тяжкої мовчанки. Він устав, я провів його до спальні. Великі де-

рева шуміли в садку. Ворцель отворив вікно і сказав:

— Я тут із моїми хорими грудьми прожив би в двоє стілько.

Я вхопив його за обі руки.

— Ворцель, — промовив я, — лишіть ся в мене, я дам вам іще кімнату. Вас ніхто не буде трівожити. Робіть, що хочете, снідайте самі, обідайте самі. Коли захочете, відпочинете два місяці. Вас не будуть раз у раз турбувати, і ви відсвіжите ся. Прошу вас, як приятеля, як ваш молодший брат.

— Спасибі! Дякую вам від усього серця. Я дуже радо прийняв би ваше предложенє, але серед теперішніх обставин се просто неможливе. З одного боку війна, а з другого наші подумують, що я покинув їх. Ні, кождий повпнен нести свій хрест до кінця.

— Ну, то засніть бодай спокійно, — сказав я йому з силуванням усміхом.

Війна скінчила ся, цар Николой умер, ми дожили до париського трактату і до того, що видавана мною „Полярная Звѣзда“ і все російське, друковане нами в Лондоні, закупувало ся на корени. Ми почали видавати „Колоколь“ і він пішов також добре. З Ворцелем я видав ся рідко. Він тішив ся нашим успіхом з тим внутрішнім, гамованим, але все таки пекучим болем, із яким мати стративши сина слїдить за розвитком чужої дитини. Здоровле Ворцеля погіршувало ся раз у раз і його кінець наближав ся.

Три дні до його смерти Чернецький прислав по мене. Ворцель просив мене до себе. Йому дуже погіршало і всі ждали його кінця. Коли я приїхав до нього, він був у нестямі, близький зомлїня, блідий, восковий, лежав на софі. Його щокп зовсім запали ся. Такі припадки

повторяли ся з ним в остатніх днях, і він немов привикав бути мертвим. По чверти години він очунав, заговорив слабо, потім пізнав мене, підняв ся і на пів сидячи ляг на софі.

— Читали ви газети? — запитав він мене.

— Читав.

— Оповідajte, як іде Невшательське питання?

Я не можу читати нічого.

Я розповів йому, він вислухав і зрозумів усе.

— Ах, як спати хочеть ся! Прошу вас, віддайте ся тепер, бо при вас я не засну, а від сну мені полекшає.

Другого дня йому було троха ліпше. Він хотів щось оповісти мені, два рази зачинив і зупинив ся, і як тільки лишив ся з мною сам на сам, він покликав мене до себе і слабо взявши мене за руку промовив:

— Яку правду сказали ви!... Як би ви знали, яку правду сказали ви! У мене се лежало на душі сказати вам.

— Не говорімо більше про них.

— Ідіть своєю дорогою!

Він підняв на мене свій умпраючий, але ясний, проміястий погляд. Більше сказати не міг. Я поцілував його в уста, і добре зробив. Ми розстали ся на довго. Вечером він устав, вийшов до другої кімнати, випив теплої води з джином із руки господині дому, простої, але щирої жінки, що з релігійним чутєм бачила в Ворцелі якусь вишшу появу. Потім вернув до свого покою і заснув. Другого дня в ранці Жабіцкнй і господиня запитали, чи не потрібно йому чого. Він просив розвести огонь і дати йому ще заснути. В печи запалили. Ворцель довго не прокидав ся.

Я вже не застав його живим. Худе, худе лице його й тіло було покрите білим прости-

ралом. Я поглянув на нього, простився з ним і пішов покликати різьбарського челядника, щоб ізняв маску.

Ворцель ніколи не говорив про свою родину. Раз якось він шукав для мене якогось письма. Пошукавши на столі він відчинив шуфлядку. Там лежала фотографія якогось сптого, молодого чоловіка з офіцерськими вусами.

— Певно Поляк і патріот, — сказав я більше жартом як питаючи.

Се, — відповів Ворцель глядячи на бік і поспішно беручи портрет у мене з рук, — се мій син.

Пізнійше я довідався, що він був російським чиновником у Варшаві. Дочка його вийшла заміж за якогось графа і жила багато. Своєго вітця не знала зовсім. Два дні перед своєю смертю він диктував Мацціньому свій заповіт — ради Польщі, поклони їй, привітання приятелям.

— Ось і все, — сказав зітхаючи.

Мацціні не покидав пера.

— Подумайте, — промовив до Ворцеля, — чи не хочете в сій хвилі ще чого?

Ворцель мовчав.

— Чи не маєте ще чого переказати своїм приятелям?

Лице Ворцеля покрилося темною хмарою і він відповів:

— Не маю сказати нічого.

Не знаю прокляття, що звучало би страшнійше і падало би тяжше від цих слів.

Звуки церковного дзвона тихим ранком празничного дня, літургичні співи і тепер іще потрясають душу, але віри в ній уже нема.

Бувають сумні правди; важко глядіти на многе, важко й висловити иноді, що бачиш. Тай

чи потрібно? Адже се в своїм роді пристрасть, або хвороба. „Правда, гола правда, сама правда“. Все се так, але чи знанє правди годить ся з нашим житєм? Чи вона не розїдає його, як занадто міцний квас розїдає стїни посудини? Чи пристрасть до неї не страшна хвороба, що тяжко карає того, хто виховує її в своїх грудях?

Раз, тому рік, у памятний для мене день, ся думка особливо вразила мене. В день смерти Ворцеля я дожидав різьбаря в бідній кімнатці, де догорів той мученик. Стара служниця стояла з закапанним жовтим огарком воскової свічки в руці, освітлюючи вихудлого трупа, прикритого одним простиралом. Він нещасливий як Йов заснув із усміхом на устах. Віра завмерла в його погаслих очах, які затулив такий сам фанатик, як він — Мацціні.

Я сумовито любив того старця і ані разу не сказав йому всеї правди, що була у мене в душі. Я не хотїв трівожити його погасаючого духа, який і без того намучив ся доспть. Йому треба було прощальних слів, а не правди. І тому він був так рад, коли при його смерті Мацціні шептав йому до вуха заповіти й слова віри.

Стількп споминів Герцена. В тих споминах Герцен не згадав нічого про те, що брав участь у похороні Ворцеля і в ряді інших представників еміграції виголосив промову над свіжою могилою покійника. Ся промова, вголошена по французьки, була потім у літературнім обробленю російською мовою надрукована в Герценовим журналі „Полярная Звѣзда“, а звідси в перекладі на французьку мову видана окремою брошурою п. з. *L' Etoile Polaire sur la mort de Stanislas Worcell. (Traduit du russe) Prix:*

2 pence. Londres, Imprimerie universelle, 178 et 179, High - Holborn 1857 16°, ст. 3—12. Не маючи під рукою „Полярної Звізди“ подаю тут у додатку до Герценових споминів про Ворцеля його надгробну промову в перекладі з французької мови.

Не можучи вже говорити він зажадав пера і написав отсі слова: „Вірний вояк, я відбув свою стійку, нехай инший злюзує мене!“

Із промови Ледрі Роллена над могилою Ворцеля.

Дня 3 лютого 1857 р. в маленькій вулиці Лондона, що зве ся Гонтер стріт, недалеко скверу Росселя, в убогій партеювій кімнатці згасла майже не завважена свята душа. Польща одержала одного мученика більше. Вона не відкаже ся подати нам його мартірольоґ. Ми будемо потребувати його для науки нашим руським дітям.

Станіслав Ворцель був святий чоловік. Повторяю се з притиском, бо се найліпше виявляє його основний характер. Все жите сего чоловіка було актом безграничного посвяченя, повного самовідреченя і ненастанної праці. Все те, що зворушує нас у легендах святих, ми знаходимо в ньому рис за рисом, але при тім більше любови і більше людяности.

Вроджений у богатстві, в лоні аристократичної сімї він умер бідним і демократом. Він отряє із себе титули і покинув свій маєток, коли його вітчизна була зломана. Кажу се мимоходом, бо нема народа, який би з більшою легкістю по-

свячував свої добра, як Славяни, а передо всім Поляк. Вийшовши з Польщі він не засів на спочинок, як робили Римляни втомлені життям у перших віках християнської ери, які так само покидаючи свої титули та свої богатства тікали від світа, що на їх думку валив ся, і в пустинях Тебаїди з повного *farniente* (нічого не роблення) творили собі релігію безнадійности. Аж за границею розпочала ся для Ворцеля „велика справа“, праця його життя. Сам, бідний, опущений власними дітьми та жінкою він 26 літ трудив ся на вигнанню над організацією демократичної та республіканської партії серед польської еміграції. Придавлений нещастями, недостатком, хворобами він день і ніч не покидав свого діла, все спокійний і погідний, повен тої лагідної резігнації і невинної простоти, яку великому серцю дає незломна віра.

Ніхто ніколи не чув із його уст анї одного наріканя — в тому я певний. Деколи тільки він бував сумнійший як звичайно, ось і все. Хотів би я знати, чи котрий із його приятелів, що жили з ним у найблизших знаєнних, був коли свідком одної з тих хвиль огірчення, обурення, або сердитости, коли в чоловіці ломає ся віра, а з його уст виходять холодні та гіркі слова сумніву та зневіри, якими чоловік метить ся за тривоги, що придавлюють його. Я не бачив у нього сего ніколи, хоч жив із ним у досить близьких знаєнних, а був такий час, моги я видав його майже що дня.

Се була одна з тих суцільних, скажу більше, з тих фанатичних натур, що опановані одною великою думкою, одною високою та незрушимою метою доходять до повного спокою та рішучости, до великої лагідности, яку дає міцна та незломна воля.

Такими були переважно мученики науки та герої релігії в пору Відродження та Реформації. Ні перед чим вони не зупиняли ся, не вертали назад, нічим не втомляли ся. Основне питання в їх внутрішній істоті було в повні рішене. Решта на всякий випадок була їм байдужною. Їм треба було тільки продовжати, поступати далі, *ora e semper*, все в дорозі. Нещастя, бідність, самота, сльози слабих, крики противників, стогнання конаючих, вязниці та кайдани, суворість властей — чи для сего всего треба було покидати намічений шлях? Ні тай ні! Все той сам, спокійний, погідний та непохитний. Такий був Ворцель, таким також був один із його приятелів, що пристрасно любив його — Джузеппе Мацціні. „Вірний вояк“ Польщі він усе був на своїм становищі аж до хвилі, коли його рука вже мертвіючи під дотиком смерти написала ті зворушливі слова, які Ледрі Роллен навів у своїй промові.

Сі слова нагадали мені давнійший час. Дев'ять літ тому назад, кілька день по лютовій революції 1848 р. Лямартін, на подобу тих мужів на деяких островах заселених дикунами, що лягають до ліжка тоді, коли їх жінка родить дитину, відбрав поздоровлення з нагоди народження республіки. Між депутаціями одна група стояла з боку, зложена в часті з мужів сивоволосих зі шпакватими вусами. На їх мужніх лицях, поморщених нещастями, видно було сувору невстрашимість старих вояків і ностальгічний смуток вигнання. Їх речник — коли не помиляю ся, се був той сам Ворцель — промовив до Лямартіна або радше до французької республіки: „На кожний поклик народів у роках війн та нещастя Польща перша відповідала „Я тут!“ бо в кожній

боротьбі за свободу вона бачила боротьбу також за свободу Польщі. І тепер вона тут“.

Було в тих словах щось сумовито врочисте, як мимовільний докір благородного народа, що внаслід жертвою політики.

Польська еміграція та її передовий сторож Ворцель і справді стояли все готові, зброєні. Вони були все тут. Та не було їм поклику. Народи спали. „Порядок“ заведений у Варшаві панував у Європі¹⁾. Вірний вояк упав біля свого стяга, а важкі колеса реакції переїхали по його костях.

Доля польської еміграції заслугує на велику увагу. Поборені переважною силою, зражені європейськими правительствами польські патріоти не покладаючи оружя²⁾ уйшли з вітчизни і перейшли за границю, повні віри й надії (у франц. *la tête haute*), уносячи — як говорили — вітчизну з собою. Європа з пошаною дала дорогу тим побідженим, переміняючи її декуди на тріумфальний похід. Юрби народа входили їм на зустріч. Королі ставали з боку даючи їм місце. Їх похід на хвилю збудив благородні симпатії. Старий світ знайшов у себе сльози, знайшов гроші і знайшов готовість дати їх. Було в тім щось, немов би наглий докір сумління пройшов по їх душах, немов би сей вояк мученик, сей хрестоносець незалежності, сей

¹⁾ Натяк на слова царя Николая I., який по здобуттю Варшави 1831 р. розіслав до європейських столиць телеграму зложеною зі слів: „L'ordre regne à Varsovie.“

²⁾ В франц. тексті стоїть: „en combattant“. Фактично всі ті патріоти перед виходом за границю мусіли зложити оружє чи то в руки Росіян, чи Прусаків, чи Австрійців.

польський емігрант представляв у їх очах експі-
яцію за ціле столітє кривд та упідлення.

Та з часом усе змінило ся. Даремно поль-
ські вигнанці відкликали ся на кождий поклик
у днях боротьби та небезпеки. Даремно, що
в кождій передовій сторожі, в кождій битві за
свободу завсїгди знаходив ся Поляк, готов про-
лити кров за инших, хоч тужив за своєю вітчиз-
ною. Для Польщі не зроблено нічого. Нещастє,
що триває занадто довго, убиває симпатію.

Та нехай тїнь нашого помершого приятеля
внесе в наші душі милосерде та спокій! Погово-
рімо про нього!

При кінці 1852 р. прибувши з Італії я зді-
бав Ворцеля в Лондоні. Час був сумний і ва-
гітний нещастями. Континентальна Європа без
опору потонула в стан старечого варварства,
в якому живе й досі. Я поспішав вирвати ся
з понурого видовища сеї агонії, і надїючи ся
побачити на другім березі досвітню зорю нового
дня, зосередив усї свої сили, щоб зорганізувати
в Лондоні центр російської пропаганди. Я го-
ворив про се з Ворцелем. Зацікавленє, радість,
прихильність, з якою він привітав мене, були
гідні подиву, і він як представник польської де-
мократії взяв дуже діяльну участь у організації
незалежної трибуни для російського слова. Бід-
ний, дорогий приятель! Бачу його ще тепер,
його стражденну постать, його розумний погляд,
його біле волосє, та чую його голос надломаний
хоробою, коли він держачи в руках перший ли-
сток по російськи надрукований у Лондоні,
промовив до мене: „Мій Боже! Мій Боже! Ро-
сійська вільна преса! Скільки поганих подій
остатнього часу замазує отсей папір заплямле-
ний друкарським чорниллом!“ По тім він стиснув
обі мої руки і повторяв раз за разом: „Так, ми

мусимо йти разом! У нас ворог спільний, ми мусимо бути в злуці.“

Російська друкарня зразу була злучена з друкарнею польської Централізації. Ворцель віддав для мови услуги всі засоби, якими він і його приятелі перевозили до Польщі друковане слово. І наші летучі листки доходили туди, як знаєте.

„Demokrata Polski“ оповіщаючи про отворенє російської друкарні і подаючи в перекладі деякі мої статі, помістив рівночасно сїмпатичну відозву до Росіян. „Яка ненависть має право ще істнувати, — писав тоді Ж. Мішле, — коли Поляки подають руку до згоди Росіянам?“

Під час кримської війни ненависть і страх породили заостренє відносин і нехїть до нас Росіян. Маняки шовїністи метячи ся за свою тривогу мішали кожного Росіянина, хоч би то був Пестель або Муравєв, з офіціальною Росією. Ворцель, якого війна не змогла одурити, виступив публично проти сеї нечесної практики. Зразу з обуренєм він виступив в обороні нашого приятеля Бакуніна, який і доси покутує у вязниці лагідного царя Александра II., по тім в обороні моєї особи, коли й на мене прийшла черга пройти по під сей туш клевет.

Варто завважити, що сеї звірячої ненависти проти Росіян майже нема у російських Поляків, які одні мали би незаперечене право ненавидіти нас. Вони не жадають від нас, аби ми зраджували свою вітчину на доказ своєї цивільної відваги, ані аби ми маловажили російський народ на доказ своєї щирости. Коли Росіянин зблизить ся до Поляків і вони відчують, що він почуває прикрість ізза того, що робить його уряд із Польщею, соромить ся своїх власних кайдан і працює над тим, аби позбутися їх, вони при-

мають його як брата. Сего дізнав на собі Бакунін так само, як много інших, так само як і я сам. „Ми любимо вас, — мовив мені одного дня Ворцель, коли ми зговорили ся про се, — головню за те, що ви любите свій край. Инакше ви не обставали би за нами, були би чоловіком байдужним, який покинув свою вітчизну для своєї впадоби“.)

Так само не довго перед своєю смертю Ворцель відчував неложну радість бачучи великий успіх російської пропаганди, широкі розміри, які прибрала вона, матеріяли, які прислано мені, щораз більший попит за книжками і щораз більші пакунки книжок висланих до Росії. Про се він говорив зо мною з задоволенням у грудні минулого року, кілька неділь перед своєю смертю. В иншій статі я подам декілька біографічних даних про Ворцеля, які візьму з польської брошури, що її незабаром мають опублікувати його польські товариші. Тут я додам іще лише кілька слів для доповнення проби характеристики сего незвичайного чоловіка.

Ворцель, се була визначно релігійна натура. Той містицизм, який стрічаємо майже скрізь у польських поетів, запустив міцне корінь також у душі Ворцеля, не доходячи одначе до того, щоб затемнити велику ясність його духа. Се був дух діалектичний, з широким кругозором, та при тім наділений даром дуже тонкої обсервації. Надзвичайно здібний до абстрактного розумованя він був би став природно глибоким математиком. Одначе його діяльна та горяча вдача

---

1) Ворцель написав у тім дусі в падолисті 1853 р. в газеті „Nation belge“ статю про зближене Поляків із Росіянами, які змагають до свободи.

потягла його не до астрономії або механіки, але до студій по черзі над усіми природничими науками. Його очитаність була величезна. Він займався всім, цікавився всім і не забував нічого. Володіючи вповні досконало мовами французькою, англійською та німецькою він був незвичайним знавцем усіх новочасних літератур. Я дуже часто звертався до нього як до живої енциклопедії і завжди одержував відповідь, що в повні задоволяла мене. Свісний у всьому, що чинив, він у разі помилки зараз на другий день писав мені листок. Ся маса ріжнородних відомостей з особистим забарвленням, яке на все кидало сутінь містичізму, надавала зовсім незвичайну оригінальність його розмовам і його поглядам.

Одначе все те, наука й містичізм, історія й математика, — все було в нього на другому пляні. Основою його душі, релігією того чоловіка, ідеєю цілого його життя була релігія Польщі. Все инше було тільки розривкою, відпочинком. До сеї одної ідеї змагали всі його сили, всі мрії, всі здібности, ціле його бство, вся душа. Посвятивши своїй справі своє домашнє щастє, свій маєток, ціле своє життя, він навіть смерть свою хотів зробити заслугою для Польщі. Чуючи наближенє свого кінця він порозеплав покликати Мацціні і двох або трьох приятелів. Ослаблений, вичерпаний, важко дышучи він лежав на своїй невеличкій софі. Йому трудно вже було говорити. Кивком руки він попросив Мацціні, щоб прпступив ближше. Поважний, сумовитий вираз його лпця прояснився чимось урочистим, і поспнілими губами, ледво чутним голосом він просив свято обіцяти йому, що його друг не забуде його в великий день будущего воскресєня народів. Се було гамлетівське „Swe-

ар!“ (Присягни!) вимовлене духом великого зна-сплуваного народу. Мацціні взяв перо, написав кілька рядків і прочитав хорому. Переможений зворушенням старець не міг промовити ані слова, але його риси перемінилися, очі засяєли надлюдським блиском. Він подякував другови поглядом, у якому захват і задоволене мішалися зі смертю.

Десять день пізніше Мацціні, все ще не можучи вийти зі зворушення, оповідав мені про поважний і незвичайно торжественний вираз лиця умираючого. Мені пригадалася картина Доменікіна в Ватикані, на якій св. Єронім приймає св. тайни. Се та сама віра, що не покидає чоловіка й за гробом, та сама саможертва, той сам спокій утрудженого серця.

Д. 9. лютого останки всіх еміграцій без ріжниць партій та національностей зібралися перед убогою домівкою Ворцеля. Ніщо не було приготоване, все зробилося само собою. Один приятель Англієць заплатив кошти похорону, Італійці заїмпровізували музику, два Росіяни разом із Поляками перенесли домовину до гробу. Кожде слово Ледрі Роллена було висловом спокою та поєднання. А на дворі віяло весною; сонце, що рідко буває в Лондоні, сяїло на безхмарному небі.

Подих єдності та гармонії обіймав нас усіх, а сльози жалю мішалися з іншими, якимись любовними сльозами. Надія вступала в наші серця, і многі мабуть подумали рівночасно: „Чому б усім отсім членам великої рідні, що живуть у бою зі злом, а так розріжені між собою, не стати в єдності для доконання свого діла, так як зєдналися тут докола домовини свого товариша?“ Отсей блиск поєднання та згоди зійшов на нас при домовині сего мученика і був нам

потіхою серед пітьми нашого життя. Колиб таке поєднане справді наступило, се був би для Ворцеля пам'ятник аере regennius.

10 лютого 1857

Іскандер.

На закінчене сеї книжечки подаю звістку, що минулого року вийшла в Кракові досить простора книга Болеслава Лімановського про Станіслава Ворцеля, який аж по звш 60-ти роках після своєї смерті діждав ся основного представлення свого життя та способу думаня. Лімановський бачить у Ворцелі польського соціаліста і подає в додатку до своєї праці дві статі Ворцеля, друковані ріжними часами в мало доступних тепер публікаціях. Одна з тих статей займає ся між иншми також національним питанєм і міжнароднім відносинами. Можливо, що мені доведеть ся познайомити нашу публіку ближше з житєм і поглядами Ворцеля на основі книжки Лімановського.

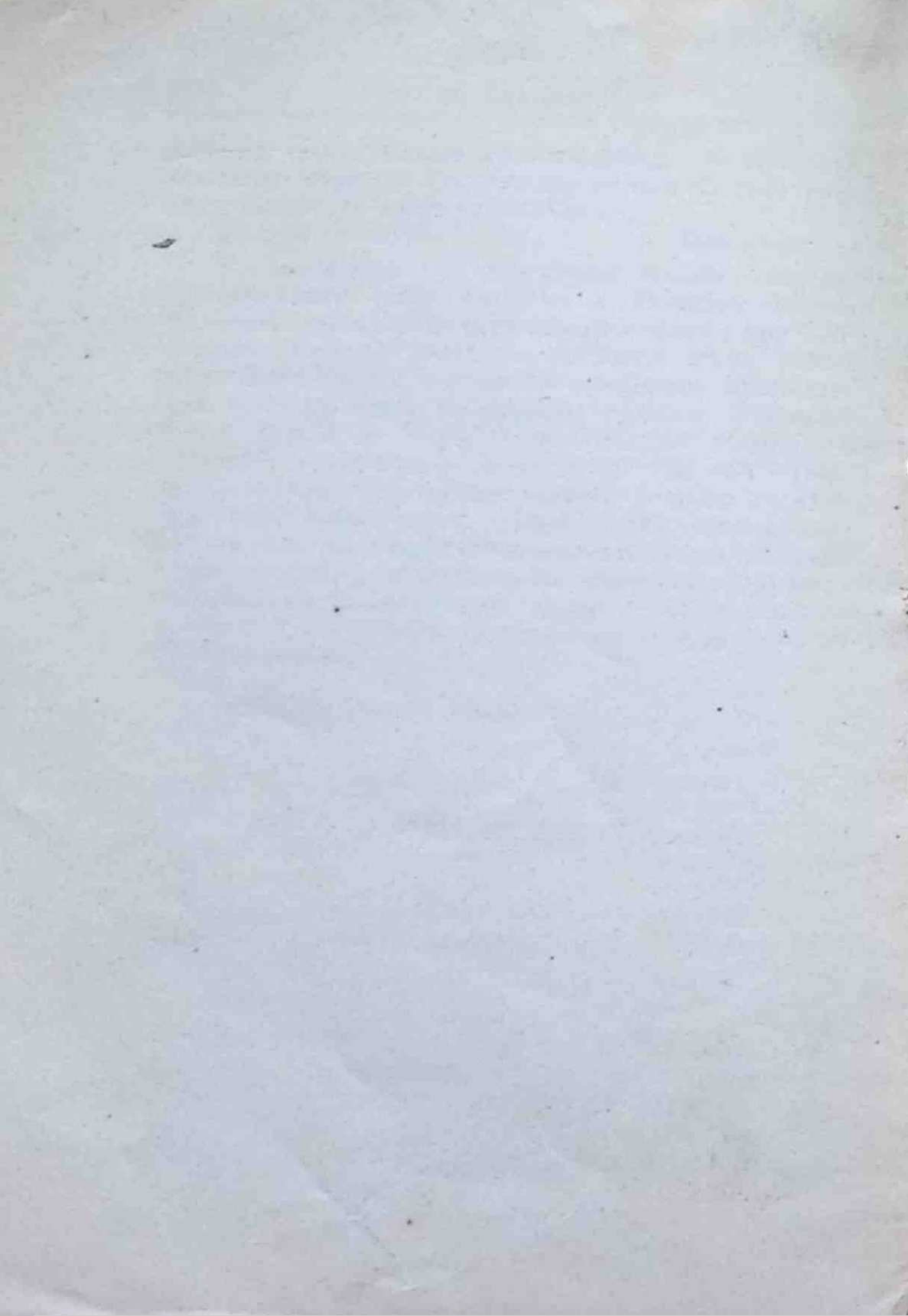
Львів 23 червня 1911.

І. Ф.

588

0,30

1846

„Універзальна

видає найзнаменитші твори
тератур та зі всіх областей людського знання,
а також найзнаменитші твори українських письменників. — Передплата на 24 випуски 6 корон.

Досі появили ся:

Випуск 1.	Іван Тургенєв. Поезії в прозі	40 с.
Випуск 2.	Еміль Золя: Сьвято в Коквілі.	30 с.
Випуск 3.	М. Ю. Лермонтов: Демон.	30 с.
Випуск 4.	Фрідріх Геббель: Юдита.	30 с.
Випуск 5.	Апулей: Амор і Псіхе.	30 с.
Випуск 6.	Кляйст: Наречена зі Сан Домінго.	30 с.
Випуск 7.	Вайнгінгер: Фридрих Ніцше — його філософія.	30 с.
Випуск 8.	Іван Тургенєв: Перша любов	
	Ціна.	30 с.
Випуск 9.	Іван Франко: Три святі гріш- ницї.	30 с.
Випуск 10.	Іван Франко: Іван Вишен- ський.	50 с.
Випуск 11—12.	Іван Франко: Цар і аскет	60 с.
Випуск 13.	Оля Гансон: Едгар Аллян По	30 с.
Випуск 14.	Евген Блячіч: Крайня північ- на вітчина людськості.	30 с.
Випуск 15.	Менандер, Право дитини.	20 с.

Продаєть ся в Книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка
Ринок ч. 10.